

İHYA

İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

ÖZELLİKLERİ VE METODU İTİBARI İLE İBN MÂCE’NİN İLK ŞERHİ EL-İ’LÂM*

İbrahim TOZLU*

Öz

Hiç şüphesiz İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i, mürsel ve maktû' rivâyetleri ihtiva etmesi ve bazı âlimler tarafından *Kütüb-i sitte*'nin altıncı kitabı olarak kabul edilmesi nedeniyle önemli bir çalışmadır. Öte yandan İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i babların fıkıh bakımından mükemmel sıralanışıyla da farklı bir özelliğe sahiptir. Devrin önemli muhaddislerinden Hanefî mezhebine mensup fakih Moğultay b. Kılıç, özellikle hadîse dair yüzü aşkın eseriyle meşhur olmuş Memlûk Türkleri âlimlerindedir. Onun bu makalede ele alınacak İbn Mâce'nin *es-Sünen*'ine yazmış olduğu hadîs şerhi *el-İ'lâm*, bildiğimiz kadarıyla *es-Sünen*'in ilk şerhi olarak tanınır. Müellifin bu çalışması makalede önemi, özellikleri ve şârihin şerhteki metodu yönüyle ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: İbn Mâce, *es-Sünen*, Moğultay b. Kılıç, Şerh, Memlûkler, Türk, Muhaddis, Hadîs, Hanefî.

EL-İ’LÂM THE FIRST EXPLANATORY BOOK ON IBN MAJAH AND ITS CHARACTERISTICS AND METHOD

Abstract

Doubtlessly *as-Sunan* by Ibn Majah is an important work as it contains metonymy and fixed narrations and as it is regarded to be the sixth book of *Kütüb-i Sitte* (The Six Hadith Books) by some scholars. On the other hand, *as-Sunan* by Ibn Majah is peculiar because of perfect order of the sections in terms of fıkıh (Islamic Law). Canonist Mughlatai ibn Qilij who is one of the most important hadith experts of his time and who belongs to Hanafi sect

* Bu makale *Moğultay b. Kılıç (ö.762/1361) ve Hadîs İlimindeki Yeri* adlı doktora tezinden alınmıştır. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri, Hadîs Ana Bilim Dalı, 2011.

* Yrd. Doç. Dr., Erzincan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, (itozlu@erzincan.edu.tr).

is a Mameluk Turkish scholar who became famous particularly with his more than one hundred works on hadith. Hadith explanation book *el-İ'lâm* which is written about *as-Sunan* by Ibn Majah which will be discussed in this article is, to the best of our knowledge, the first comment on *as-Sunan*. In this article, the mentioned work by the author will be discussed in terms of its significance, characteristics and the method used in explanation.

Keywords: Ibn Majah, *as-Sunan*, Mughlatai ibn Qilij, explanatory book, Mameluk, Turkish, hadith expert, hadith, Hanafi.

GİRİŞ

Memlûkler dönemi hadîs ilmi açısından oldukça önemlidir. Hicri 600-700'lü yıllarda Bahrî Memlûkler'in saltanat başkenti Kahire, İslâm dünyasının ilmî merkezi konumundadır ve önemli faaliyetlere ev sahipliği yapmaktadır. Bu makalede devrin meşhur şahsiyetlerinden Moğultay b. Kılıç'ın hadîs alanındaki çalışmalarından *el-İ'lâm*'i üzerinde durulacaktır. *el-İ'lâm*, İbn Mâce'nin *es-Sünen*'ine yazılan ilk şerh olması nedeniyle makalenin özünü oluşturmaktadır. Makalenin girişinde müellifi tanıtan bilgiler özetle verilecek ardından eserin nüshaları, baskıları, muhtevâsı ile önemi üzerinde durulacaktır. Üçüncü bölümde Moğultay'ın şerhteki metodu temel başlıklar halinde örneklerle özetlenecektir.

A. MOĞULTAY'IN KİMLİK BİLGİLERİ

Ebû Abdullah Alâüddin Moğultay b. Kılıç b. Abdullah el-Bekcerî el-Hukrî tercih edilen görüşe göre 689/1290'da Kahire Kal'atü'l-Cebel'de dünyaya gelmiştir.¹ Asrın hadîs hâfızı olmakla tanınır. Neseb ilminin önemli şahsiyetlerindedir.² Hanefî mezhebine mensup bir Türk hadîs âlimi olup Kahire'de 762/1361 tarihinde vefat etmiştir.³

¹ Safedî, Salâhuddin Halil b. Aybek, *A'yânü'l-asr ve a'vânü'n-nasr*, V, 433, Dâru'l-fikr, thk. Ali Ebû Zeyd, Mahmud Salim Muhammed, I-VI, Beyrut, 1418/1998, 1. Baskı; İbn Hacer, el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yânü'l-mietî's-sâmine*, V, 215, Dâru'l-kütübü'l-ilmîye, I-IV, Beyrut, 1417/1997; İbnü'l-İmâd, Şihâbüddin eş-Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb, VIII, 337, Dâru İbn Kesir, thk. Abdülkadir Arnaûd, I-X, Dimaşk, 1412/1991; Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâi'l-müellifîn ve âsâri'l-musannifîn min Keşfi'z-zünûn*, (*Keşfüz'-zünûn* ile birlikte), VII, 413 (8174), Dâru'l kütübü'l ilmîye, I-VII, Beyrut, 1429/2008, 1. Baskı; Zirikli, Hayreddin *el-A'lâm kâmusu terâcim li eşheri'r-ricâl ven'-nisâi minel arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikîn*, VII, 275, Dâru'l ilmi li'l-melâyîn, I-VII, Beyrut, 1412/1992, 10. Baskı.

² İbn Kutluboga, Zeynüddin Ebû'l-Adl Kâsım, *Tâcü't-terâcim fi men sannefe mine'l-Hanefiyye*, s. 268, Dâru'l-Me'mun li'türâs, thk. İbrahim Salih, Beyrut, 1412/1992, 1. Baskı; İbn Tağriberdi, Cemaleddin Ebû'l-Mehâsin, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'del vâfi*, XI, 205, Dâru'l-kütüb, I-XIII, Kahire, 1426/2005.

³ İbn Fehd, Ebû'l-Fazl Takıyyüddin el-Mekkî, *Lahzu'l-elhâz bi zeyli tabakati'l-huffaz* (Zehebî'nin *Zeylü tezkireti'l-huffaz*'ı ve Süyûtî'nin *Zeylü Tabakâti'l-huffaz*'ı ile birlikte), s. 133, 141, Dâru İhyâi't-türâs, 1347/1929; İbn Receb el-Hanbelî, Şihâbü'd-din, *el-Müntekâ min mu'cemi şüyûhi Şihabiddin Ebi'l-*

Moğultay'ın ilim dünyasında tanınmaya başladığı dönem, Memlûklerin “Bahrîler” devri yükseliş yıllarına rastlar. David Ayalon'un yapmış olduğu bir tespite göre söz konusu yıllar, Memlûklerin şahsî meziyetleri, sosyal farklılıkları ve askerî alandaki başarıları ile Mısır toplumunda özel bir aristokrat sınıfı oluşmuştur.⁴ Muğal, Mungol veya Moğol da denilen Moğultay adı, kavmî bir nitelik taşımasından ziyâde siyasî bir güç olarak o devirde ortaya çıkmıştır.⁵ Bu yüzden müellife “Moğul” adının verilmesi mümkün görülebilir. Bir Memlûklü ailesinde Türk adının verilmesini ve Türkçe konuşulmasını, toplumu birleştiren en önemli unsur olarak kabul eden Ayalon⁶; Memlûklerin, daha ziyâde Arap isimlerini çocuklarına vermiş olsalar da Türkçe isimlerini çocuklarına vermekten asla çekinmediklerini söyler. Bunun bir örneğinin fakîh Moğultay b. Kılıç olduğunu zikreder.⁷

Moğultay, ilmî eserlere oldukça düşkün, yazmaya ve okumaya karşı çok gayretlidir. Vefat edinceye kadar yazmaktan ve okumaktan hiç uzaklaşmamış, ilim meclislerinde hadîs sema'ında bulunmuştur.⁸ İlim sevgisi ve geniş bir kütüphaneye sahip olması, onun ilmî gelişiminde en büyük etken olmalıdır. Zira kaynakların aktardığına göre ilmî yönüyle meşhur olduğu dönemlerde çoğu zaman insanların içine karışmayan ve telif ile meşgul bir kimse olarak bilinmektedir.⁹

Dönemin önemli muhaddisleri İbn Dakîkû'l-İd (ö. 702/1302)¹⁰ ve Dimyâtî (ö. 705/1306) gibi âlimlerden sema' yoluyla hadîs nakleden Moğultay¹¹, ensâb ilmini iyi bilmekle ve bu

Abbas Ahmed b. Receb el-Hanbelî, s. 142, 143, Garas li'n-neşr, thk. Ebû Yahya Abdullah Kenderî, Kuveyt, 1426/2006; İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ ed-Dımaşkî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, VII, 296, Dâru'l-kütübî'l-ilmîye, Beyrut, 1407/1987, 3. Baskı; İbnü'r-Râfî, Takıyyüddin Ebû'l-Meâlî es-Sellâmî, *el-Vefeyât*, II, 244, Müessesetür'r-risale, thk. Salih Mehdi Abbas, Beşşâr Avvâd Ma'ruf, Beyrut, 1402/1982.

⁴ Ayalon, David, “*Memlûk Devleti'nde Kölelik Sistemi*”, Çev. Samira Kortantamer, Tarih İncelemeleri Dergisi, IV, s. 235, 236, İzmir, 1989.

⁵ Sümer, Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I, 373, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, I-II, İstanbul, 1999.

⁶ Ayalon, David, “*The Mamluk Military Society, 'names, titles and nisbas of the Mamluks'*”, s. 196, Collected Studies, Varioum Reprints, London, 1979.

⁷ Ayalon, David, *The Mamluk military society, "Names, titles and 'nisbas' of the Mamluks"*, s. 229

⁸ Safedî, *A'yânul asr*, V, 435; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 296; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, IV, 216; İbn Fehd, *Lahzu'l elhâz*, s. 134.

⁹ Safedî, *A'yânul asr*, V, 435; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l kâmine*, IV, 216; İbn Fehd, *Lahzu'l elhâz*, s. 140.

¹⁰ İbnü'r-Râfî, *el-Vefeyât*, II, 243; İbn Kâdî Şühbe, Takıyyüddin Ebûbekir b. Ahmed, *Tarihu İbni Kâdî Şühbe*, III, 198, Ma'hedü'l-ilmîyyi'l-Fransî'd-dirâseti'l arabî, I-IV, thk. Adnan Dervîş, Dımaşk, 1414/1994.

¹¹ Moğultay b. Kılıç, *Islâhu kitâb İbni's-Salah*, s. 374, Advâu's-selef, thk. Nâsır Abdülaziz Ferec Ahmed, Riyad, 1428/2007; *İkmâlü tehzîbi'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, III, 399, thk. Ebû Abdurrahman Adil b. Muhammed, Ebû Muhammed Üsâme b. İbrahim, neşr. Fârûku'l-hadîse, I-XII, Kahire, 1422/2001, 1. Baskı.

hususta asrın en iyisi olmakla vasıflandırılır.¹² Hocası İbn Seyyidünnâs'ın (ö. 734/1334) vefatından sonra Kahire Zâhiriyye Medresesi'nde müderrislik görevinde bulunmuştur.¹³

Moğultay'ın *İkmâlü tehzibi'l-Kemâl*'ini kitabına kaynak gösteren İbn Hacer (ö. 852/1448)¹⁴, müellifin eserlerini kendi el yazısı ile gördüğünü söylemektedir.¹⁵ Bununla birlikte İbn Hacer, Moğultay'ı "hadîs ilimlerinde orta seviyede bir bilgiye sahip olmakla"¹⁶ nitelendirir. Bir başka çalışmasında Moğultay'ın *Ulûmü'l-hadîs*'e yaptığı ilavelerin pek çoğunun yanlış anlama ve hatadan kaynaklandığını ifade eder.¹⁷

Kaynaklar Moğultay'ın *el-İ'lâm*'ını ismen zikretmekle yetinmişler, eser hakkında detaylı bilgi vermemişlerdir. Günümüzde basımı yapılan *el-İ'lâm*, Kütüb-i Sitte'nin üç ayrı kitabına Moğultay'ın yazmış olduğu şerhlerden biridir. Diğer ikisi Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh* şerhi *et-Telvîh*¹⁸ ile Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'i üzerine yazdığı ve maalesef kayıp olan *es-Senen fi'l-kelami alâ ehâdisi's-Sünen*¹⁹ adlı şerhtir.

İbn Mace'nin *es-Sünen* şerhi *el-İ'lâm* eksiktir; ancak bu hâliyle eser, Moğultay'ın hadis şerhçiliğindeki özellikleri göstermesi bakımından önemlidir. Zira Moğultay hadis şerhleri yönüyle önemli görülebilecek bir zamanda bu şerhi yazmıştır.

el-İ'lâm'ın şerh metodu ile alakalı bilgileri zikretmeden önce nüshaları, baskıları ve muhtevâsı hakkında şunlar söylenebilir:

A) EL-İ'LÂM'IN NÜSHALARI, BASKILARI, MUHTEVÂSİ VE ÖNEMİ

¹² İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, XI, 205; İbnü'l-İmâd, *eş-Şezerât*, VIII, 337; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn terâcümü musannufi'l-kütübi'l-arabiyye*, XII, 313; Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabiyye, I-XIV, Beyrut, trs; Kettânî, Abdülhayy b. Abdülkebir, *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât*, I, 440, Dâru'l garbi'l-İslâmî, I-III, Beyrut, 1402/1982, 2. Baskı.

¹³ İbn Hacer, el-Askalânî, *Lisanu'l-mîzan*, VII, 18, Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, I-X, Beyrut, 1416/1996; İbn Fehd, *Lahzu'l elhâz*, s. 138-140; İbn Kutluboğa, *Tacü't-teracim*, 269; Süyûtî, *Tabakatü'l-huffâz*, 538; İbnü'l-İmâd, *eş-Şezerât*, VIII, 337.

¹⁴ İbn Hacer, el-Askalânî, *Tehzibü't-tehzib*, I, 7, Dâru'l fikr, I-XIV, Beyrut, 1404/1984, 1. Baskı.

¹⁵ Bkz. İbn Hacer, el-Askalânî, *el-İsâbe fi'temyizi's-sahâbe*, I, 368 (520); 377 (544); 466 (764); 485 (829); 607 (1203); 648 (1345); 686 (1476); II, 144 (1967); 389 (2612); 483 (2864); III, 318 (4023); 242 (3813); IV, 29 (4596); 111 (4766); 222 (5036); 239 (5090); 243 (5096); 247 (5105); 588 (6028); 634 (6164); V, 216 (6832); VI, 257 (8519); 286 (8608); 346 (8747); VII, 74 (9755); 82 (9804); 126 (9929), Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavviz, I-IX, Beyrut, 1415/1995.

¹⁶ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, IV, 216.

¹⁷ İbn Hacer, *Lisanu'l-mîzan*, VII, 17.

¹⁸ İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, XI, 205 Katib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmî'l-kütübi ve'l-fünûn*, I, 534, Dâru'l-kütübi'l-ilmîye, I-VII, Beyrut, 1429/2008. 328 varaktan oluşan hicri 767/1366 tarihli şerhin bir yazma nüshası -sadece 12. Cildi- Beyazîd Devlet Kütüphanesi numara 1105'te bulunmaktadır. 204 varaktan oluşan aynı istinsah tarihli bir başka eksik nüshası "Evkâfu'l Musul"da ve Fas "Hizânetü Tıtvân"da bulunduğu bilinmektedir. Bkz. *el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-arabîyyi'l-İslâmî el-mahtût el-Hadîsü'n-nebevîyyi's-şerîf ve ulûmühü ve ricâlühü*, I, 411 (nr. 608); II, 967 (nr. 224), Müessesetü âli beyt, I-III, Umman, 1411/1991.

¹⁹ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, IV, 216; *Lisanu'l-mîzan*, VII, 16; İbn Fehd, *Lahzu'l-elhâz*, s. 139.

1) Nüshaları

Moğultay'ın *el-İ'lâm bi sünnetihi aleyhisselâtu ves-selâm Şerhu Süneni İbni Mâce el-İmâm* adını verdiği şerhin bazı kütüphanelerde yazma nüshaları bulunmaktadır. 732/1332'de şerh etmeye başlayıp beş cilt kadar yazdığı fakat tamamlayamadığı eserin hicri 737 tarihli iki ciltten oluşan müellif hattı nüshası *Şerhu Süneni İbni Mâce* adıyla İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Feyzullah Efendi, nr. 362, 219 varak) bulunmaktadır. 739/1339 istinsah tarihli çalışmanın bir nüshası Hindistan Bankipûr'da diğerleri Delhi ve Mısır'da bulunmaktadır.²⁰

2) Baskıları

el-İ'lâm'ın üç ayrı baskısı bulunmaktadır: Mektebetü İbn Abbas tarafından neşredilen 1427/2007 tarihli beş ciltlik baskısı, makalemizde esas aldığımız çalışmadır. Tahkiki Ebû Abdullah Ahmed b. İbrahim b. Ebi'l-Ayneyn tarafından yapılmıştır. Şerhin üç ciltlik diğer baskısı, Beyrut'ta Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye tarafından 1428/2007 tarihinde yayımlanmıştır. Editörlüğünü Ebû Abdullah Muhammed Ali es-Semmak ile Ali b. İbrahim b. Mustafa yapmıştır. Ayrıca *el-İ'lâm* Mekke'de 1419/1999 tarihinde basılmış ve Mektebetü Nezzar tarafından neşredilmiştir. Bu baskıda eserin tahkikini Kamil el-Uveyda ile Mustafa el-Bâz gerçekleştirmiştir.²¹

3) Muhtevâsı

807/1406 istinsah tarihli olup bu çalışmada esas aldığımız *el-İ'lâm*'ın birinci cildi "*Kitabü't-tahâre*" ile başlar.²² "*Bâbü'l vüdü' min messi zeker*" bölümü ile biter. Eserde 210 hadîs bulunmaktadır. Bölümün son hadîsi "*Fercine dokunan kimse abdest alsın*"²³ rivâyetidir.

İkinci cilt "*Ferce el ile dokunmanın abdestte tanınan ruhsatı*"na dair bölümle başlar. "Abdest olmadığı halde Kur'ân kıraati"ne dair bölümle sona erer. 96 hadîs bulunmaktadır. Cildin son hadîsi şöyledir: "*Cünüp olsun veya hayız gören olsun Kur'ân'dan bir şey okumaz.*"²⁴

²⁰ *el-Fihrisü's şâmil*, I, 209 (nr.1185); II, 920 (nr. 114), 993 (nr. 436); Kettâni, Muhammed b. Ca'fer, *er-Risâletü'l-müstatrafe li beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe*, (*Hadîs Literatürü*), s. 404, Ter. Yusuf Özbek, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994; Kandemir Yaşar, "*Moğultay b. Kılıç*", DİA, XXX, s.230.

²¹ Türcan, Zişan, "*Hadîs Literatüründe Şerh Geleneği ve Özellikleri*", s. 41; Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı Hadîs Bilim Dalı, Ankara, 2008 (Basılmamış doktora tezi).

²² Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm bi sünnetihi aleyhi's-selam Şerhu Süneni İbni Mâce el-İmâm*, thk. Ebû Abdullah Ahmed b. İbrahim b. Ebi'l Ayneyn, I-V, Mektebetü İbn Abbas, 1427/2007, 1, Baskı.

²³ İbn Mâce, *Tahâret*, 63; Nesâî, *Gusl*, 30; Dârimî, *Vüdü'*, 50; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V,194; VI, 406.

²⁴ Tirmizî, *Tahâre*, 98; İbn Mâce, *Tahâret*, 105.

Üçüncü cilt “Tahâre Kitabı” ile devam eder ve “*Mevâkîtü’s-salât*” ile sona erer. Bu bölümde 91 hadîs numaralandırılmıştır. Son hadîs “*Sizden biri, (sabah) namazını unuttur veya uyuya kalırsa hatırladığı zaman onu kulsın*”²⁵ rivâyetidir.

Dördüncü cilt “*Mevâkîtü’s-salât*”ın özür ve zaruret esnasında namaz vakti bölümü ile başlar. Numaralanan hadîs sayısı 68 olup mescitte kerahiyetlere dair bölüm ile sona erer.

Beşinci cilt, “*Kitabü’s-salât*” ile devam eder, numaralı hadîs sayısı 258’dir. En son hadîs, cemaate namaz kıldırın bir imamın hata yaptığına nasıl uyarılacağına dair “*Resulullah (s.a.s) kadınlar için tasfike (el çırpma), erkekler için de sübhanallah demeye izin verdi.*”²⁶ hadîsidir.

Muhammed Fuad Abdülbâkî İbn Mâce’de mukaddime hariç 4341 hadîsin olduğunu söyler. Moğultay ise çalışmasında toplam 723 hadîsin şerhini yapmıştır. Buna göre Moğultay, İbn Mâce’nin *es-Sünen*’inin yaklaşık olarak % 17’sini şerh etmiş demektir.

4) Önemi

Moğultay (ö. 762/1361) devrinde *es-Sünen* ve ricâli üzerine yapılan Zehebî’nin (ö. 748/1347) *el-Mücerred*’i gibi²⁷ çalışmalar var ise de müellifin *el-İ’lâm*’i, İbn Mâce’nin (ö. 273/887) *es-Sünen*’ine yazılmış ve şerh niteliği taşıyan ilk eserdir. *es-Sünen*’in bilinen meşhur şerhleri Moğultay’ın vefatından sonra yazılmıştır. Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) ve Fuad Sezgin de İbn Mâce’nin *es-Sünen* şerhlerini verirken, ilk şârih olarak Moğultay’ı ve adı geçen şerhini zikreder.²⁸

B) MOĞULTAY’IN *EL-İ’LÂM*’I ŞERH METODU

Moğultay, İbn Mâce’nin *es-Sünen*’i ile ilgili kendi devrine kadar mevcut nüshaları incelediğini yeri geldikçe ifade etmektedir.²⁹ Bazı muhaddislerin verdiği bilgilerde hata görmüş ise bunları tashih etmiştir.³⁰ Gerek şerhini yaptığı gerekse konu içinde zikrettiği hadîsle yetinmeyip, gerekli gördüğü yerlerde hadîsin şâhidini vermektedir.³¹ Müellifin zaman zaman

²⁵ Buhârî, *Mevâkît*, 37; Müslim, *Mesacid*, 309; Ebû Dâvûd, *Salât*, 11; Tirmizî, *Salât*, 16, 17; Nesâî, *Mevâkît*, 52.

²⁶ Buhârî, *el-Amel fi’s-salât*, 5; Müslim, *Salât*, 107; Ebû Dâvûd, *Salât*, 169; Tirmizî, *Mevâkît*, 155; Nesâî, *Sehv*, 15.

²⁷ Geniş bilgi için bkz. Uğur, Mücteba, *Hadîs İlimleri Edebiyatı*, s. 288-289, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996.

²⁸ Katib Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, II, 1004; Sezgin, Fuâd, *Târihu’t-türâsi’l-arabî ulümü’l-hadîs*, I, 287.

²⁹ Moğultay b. Kılıç, *el-İ’lâm*, V, 504.

³⁰ a.g.e., IV, 94, 95.

³¹ a.g.e., I, 386; V, 55, 480.

kendi çalışmalarına atıflarda bulunmasından anlaşılmaktadır ki *el-İ'lâm*, Moğultay'ın birikimlerini yansıttığı bir eseridir.³²

Şârih şerhte çok yönlüdür; hadîsin sıhhatine dair illetleri açıklarken gerek duyarsa itikâdî ve mezhebî tartışmalara yer vermektedir.³³ Ayet ve şiirlerle istişhad yaptığı görülür.³⁴ Ricâle dair tetkiklerde bulunur ve rivâyetin isnâdında geçen meçhul râvîleri aynı zamanda bir nesep âlimi olarak da açıklar.³⁵ Rivâyetle irtibatı olduğunu düşündüğü ancak hadîste isimleri verilmeyen kişileri yeri geldikçe îzâh eden şârih, İbn Mâce'nin hakkında bilgi sahibi olamadığı râvîleri de açıkladığı görülür.³⁶ Bu yüzden onun, ricâle dair oldukça zengin bir kaynak taraması yaptığı söylenebilir.³⁷

Şerhte Moğultay, zikredilen hadîsleri olduğu gibi aktarmaz. Eğer senedinde inkıtâ' olan hadîsler varsa bunları îzâh eder. Bu, hadîsin senedini de tahlil etmiş olması bakımından önemlidir. Hadîsin metnine yapılan ziyâdeleri açıklayıp değerlendirmelerde bulunduğunu dikkate alırsak, kendi döneminde sadece isnâd tahlili yapmadığını ve metin tenkidinde de bulunduğu sonucu çıkartılabilir.³⁸

Moğultay, Hanefî mezhebine mensup bir hadîs âlimidir. Ancak mezhep taassubu içinde değildir. Zaman zaman bazı Hanefî fukahasının, hadîsi istidlal etmesine razı olmadığını görmek hatta Hanefîler sahîh görse de bazen hadîsi sahîh bulmadığını ifade ettiğini görebilmek mümkündür.³⁹

Devrin münekkitleri arasından yer alan Moğultay, Hanefîlerden bazılarının ziyâdât ile hüküm vermesini doğru görmez.⁴⁰ Bu durum gerek senedi, gerekse metni olsun, hadîsin sıhhatini tespit etme bakımından önemli bulunabilir.

Bu genel bilgilerden sonra Moğultay'ın *el-İ'lâm* şerhindeki metodunu ana başlıklar halinde misallerle şu şekilde sıralayabiliriz:

1) Zayıf Râvîlerin Durumunu Doyurucu Bilgilerle Açıklaması

³² Moğultay b. Kılıç; *el-İ'lâm*, V, 261; *İkmâlî tehzîbi'l-Kemâl*, II, 313; III, 335, 357; IV, 308; VI, 30, 157, 203; X, 134, 393; *Islâhu kitabi İbni's-Salah*, s. 59; *el-İktifâ fî tenkîhi Kitâbi'd-duafâ*, I, 382, thk. Mâzin b. Muhammed Sersâvî, I-III, Dâru'l-Ezher, 1430/2008.

³³ Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 233 – 237.

³⁴ a.g.e., V, 67, 117.

³⁵ a.g.e., V, 308.

³⁶ a.g.e., V, 38.

³⁷ a.g.e., I, 205-213, 496, 497; IV, 71; V, 20, 21, 38, 155, 251, 267, 308, 387, 449, 457, 467, 470, 476.

³⁸ a.g.e., V, 61, 139.

³⁹ a.g.e., V, 298, 342, 466.

⁴⁰ a.g.e., V, 343, 466.

Moğultay hadîsin isnâdında yer alan râvîyi cerh ve ta'dîle tâbi tutarken sadece lafızlarla yetinmez; ricâl tenkidine dair doyurucu bilgiler verir. Mesela “*Resûlullah (s.a.s) abdesti olmayan veya uyuyakalan kişinin arkasında namaz kılınmasını yasakladı.*”⁴¹ mealindeki hadîsin tahrîcine geçmeden isnâdda yer alan Ebû'l-Mikdâm adlı râvîden bahisle şöyle der:

“Hadîs, senesinde Ebû'l-Mikdâm olduğu için zayıftır. Bu kişi, Ebu'l-Mikdâm Hişam b. Ziyâd b. Hişam el-Ümevîdir. Ümevî olmasının sebebi, onların azatlı kölesi (mevlâ) olmasındandır. İbnü'l-Mübârek (ö. 181/797) onun hadîsini almamış ve rivâyetini terk etmiştir. Hatta onun hakkında “irmi bihî” şeklinde aşırı cerh lafzı kullanmıştır. Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890) “leyse bi kavî”, “zaifu'l-hadîs” ifadelerini kullanır. Bu kişi, Ebû Dâvûd Tayâlisî'nin (ö. 204/819) komşusu idi. Tayâlisî kendisinden razı değildi ve hadîsini almazdı. Ona atfedilen pek çok münker hadîs vardır. Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878) hakkında “zaifu'l hadîs” derdi. Buhârî (ö. 256/869) “zayıftır” demiştir. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) “leyse bi şey”, İbn Hibban (ö. 354/965) “Hadîsi ile ihticâc caiz değildir” diyerek onu cerh etmiştir. Hattâbî (ö. 388/998) bu hadîs hakkında “sahîh değildir” hükmünü vermiştir.”⁴²

2) Fıkıhî Hükümleri Zikretmesi

İbn Mâce, Ebûbekir b. Hallâd> Vekî'> İbn Ebî Zi'b> İshâk b. Yezîd el-Hüzelî> Avn b. Abdullah b. Utbe> tarîkiyle tahrîc ettiği hadisi sahâbî İbn Mes'ûd'a (r.a) isnad ederek şu lafızla vermektedir:

إِذَا رَكَعَ أَحَدُكُمْ، فَلْيُقُلْ فِي رُكُوعِهِ: سُبْحَانَ رَبِّيَ الْعَظِيمِ ثَلَاثًا، فَإِذَا فَعَلَ ذَلِكَ فَقَدْ نَمَّ رُكُوعُهُ، وَإِذَا سَجَدَ أَحَدُكُمْ، فَلْيُقُلْ فِي سُجُودِهِ: سُبْحَانَ رَبِّيَ الْأَعْلَى ثَلَاثًا، فَإِذَا فَعَلَ ذَلِكَ فَقَدْ نَمَّ سُجُودُهُ، وَذَلِكَ أَدْنَاهُ.

“Sizden biri, rükû' yaptığında üç defa ‘Sübhâne rabbiyel azîm’ desin. Böyle yaparsa rükûu tamam olur. Secde edince de üç defa ‘Sübhâne rabbiyel a'lâ’ desin. Böyle yaparsa secdesi tamam olur. Bu en az olanıdır.”⁴³ Tirmizî rivayeti tahrîc ederken bu rivayetin isnadında bulunan râvî Avn b. Abdullah ile sahâbî İbn Mes'ûd (r.a) arasında ittisâl olmadığı gerekçesiyle hadisi zayıf kabul etmektedir.⁴⁴ Moğultay rivâyetin şerhinde şu ifadeler yer vermektedir:

“Âlimler, rükû ve secdedeki tesbîhât ve diğer zikirler konusunda farklı görüşler ileri sürmüştür. Şafî (ö. 204/820) bütün zikirlerin sünnette varid olduğu görüşündedir; ancak söylenmesi vacip değildir, der. Kişi bilerek terk etse günahkâr olmaz. Namazı sahihtir. İster unutarak isterse kasten olsun bu durum namazın sıhhatine mani değildir. Bununla birlikte kasten

⁴¹ İbn Mâce, *İkâme*, 40.

⁴² Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, V, 441.

⁴³ İbn Mâce, *İkâme*, 20.

⁴⁴ Tirmizî, *Salât*, 79.

terk olunması mekruh görülmüştür. Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Mâlik (ö. 179/795) ile cumhur-u ulemâ bu şekilde fetva vermiştir. İshak b. Râhûye (ö. 238/853) ise tesbîhâtın vacip olduğunu, kasten terk edilmesi halinde namazın batıl olacağı görüşündedir; “unutarak terk ederse namaz batıl olmaz” der. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) rükû ve secdedeki tesbîhât hakkında şöyle der: “Semiallahü limen hamideh” demesi ve secdelerde bütün tekbirleri getirmesi vaciptir. Bunlardan biri bilerek terk edilirse, namaz batıl olur. Unutulursa secdesi lazım gelir; her ne kadar sünnet olduğuna dair nakledilen bir rivâyet var ise de, Ahmed b. Hanbel’in mezhebine göre en sahîh olan budur.” İbn Battal (ö. 449/1057) rükû ve secdede yapılan dualarda ulemânın ihtilaf ettiğini söyler ama bu doğru değildir. Zira Mâlik (ö. 179/795) rükû sırasında dua etmeyi mekruh görürken, secdede dua yapmayı kerih görmez.”⁴⁵

Görüldüğü gibi Moğultay, hadîsleri şerh ederken fikhî hükümlere yer vermekte, yeri geldikçe hadîsten çıkartılan hükümlere işaret etmekte ve fıkıh âlimlerinin görüşlerine başvurmaktadır.

3) Hadîslerin Tahrîcini Yapması

Moğultay hadîsleri şerh etmeye başlamadan önce metin ve senedini verdiği hadîsin tahrîcini yapar. Kimi zaman Kütüb-i Sitte’yi⁴⁶, kimi zaman da Kütüb-i Sitte dışında kalan eserleri müellif adıyla zikreder. Mesela Dârekutnî (ö. 385/995) *es-Sünen*’inde⁴⁷, Ebû Dâvûd (ö. 275/889) *es-Sünen*’inde⁴⁸, İbnü’l-Esîr (ö. 630/1233) *Ma’rifetü’s-sahâbe*’sinde⁴⁹, Taberânî (ö. 360/971) *el-Mucemu’l-evsat*’ında⁵⁰, Kerâbîsî, (ö. 248/862) *Kitâbu’l-müdeellisîn*’de⁵¹ zikretmiştir gibi... Bu örnekler Moğultay’ın, kitap ve müellif adını vermek suretiyle hadîsleri tahrîc ettiğini gösterir.

4) Hadîs Otoritelerinin Görüşlerine Yer Vermesi

Hadîsleri şerh ederken pek çok meşhur ulemânın görüşlerine yer veren Moğultay râvî bilgisi, metne dair nüsha farklılıkları, hadîste geçen kelimeler ve hadîsin sıhhatına dair bilgileri hadîs âlimlerinin görüşlerine başvurarak açıklamaktadır. Mesela “Ebû İsa et-Tirmizî (ö.

⁴⁵ Moğultay b. Kılıç, *el-İ’lâm*, III, 157; V, 49, 201, 327, 328.

⁴⁶ a.g.e., I, 181, 227, 266, 428; II, 76, 183, 350; III, 17, 130; V, 15, 423.

⁴⁷ a.g.e., I, 68.

⁴⁸ a.g.e., I, 71.

⁴⁹ a.g.e., I, 75.

⁵⁰ a.g.e., I, 150.

⁵¹ a.g.e., I, 163.

279/892), hadîs hakkında hasen sahîh demiştir. Benzeri bir hükmü de Ebû Ali et-Tûsî *el-Ahkâm* 'ında söylemektedir.⁵²

“Dârekutnî, rivâyetin isnâdında İsa Hennâd olduğu için hadîsi zayıf kabul ederken, Yahya b. Maîn (233/847) onun hakkında “leyse bişey”, Nesâî (ö. 303/915) “metrûk”, İbn Sa’d (ö. 230/845) “lâ yuhteccü bih”, İbn Hibban ise (ö. 354/965) “terk edilmesi gerekir” gibi ağır cerh lafızları kullanmıştır.”⁵³ şeklinde tespitlerde bulunmaktadır.

Bir diğer örnek şöyledir: “Buhârî, İbn Mehdî (söz konusu edilen râvîyi) terk etti demiştir. İbn Hibbân ise râvî hakkında rivâyeti itibar için yazılır; ancak ihticâc olunmaz diyor. Ebû Zür’a “leyyin”, İclî (ö. 261/875) zayıf, İbn Hazm (ö. 456/1064) “kezzab” demektedir. Berkî, *ed-Duafâ* 'da onu zayıf olarak niteler hatta “Râfîzî” olduğunu söyler. Ebû Dâvûd “leyse bi kavî”, Nesâî “metruk” ifadeleriyle cerh eder. Ebû Hanîfe ise ondan daha yalancısına rastlamadım, demektedir.⁵⁴

Moğultay’ın *el-İ’lâm* 'ında bunun gibi oldukça sık râvî değerlendirmeleri yaptığı, cerh ve ta’dîle dair bilgiler naklettiği görülmektedir.

5) Hadîsin İletli Yönlerini Açıklaması ve İhtilafları Beyan Etmesi

İbn Mâce’nin Muhammed b. Ziyâd> Hammad b. Zeyd> Sinan b. Rebîa> Şehr b. Havşeb> tarîkiyle Ebû Ümâme’den naklettiği hadîs şu şekildedir: “Resûlullah (s.a.s): *‘Kulaklar başa dâhildir’* buyurur, Resûlullah (s.a.s) başını bir defa mesh ederdi.”⁵⁵

Bu rivâyetin isnadı hakkında İbnu’l-Kattân (ö. 628/1231) ile İbn Dakîku’l-İd (ö. 702/1302) sahîh olduğunu ifade etmekte, İbn Hacer (ö. 852/1449) rivâyetin tüm tarîklerini bir araya getirdiğini ve her bir tarîkin hasen derecesinde olduğunu ifade etmektedir.⁵⁶ Hocası Irâkî (ö. 806/1404) ile Mizzî (ö. 742/1341) de isnadın hasen olduğu fikrindedir.⁵⁷

Moğultay’ın hadisi şerh ederken şu bilgilere yer verdiğini görmekteyiz:

“Bu hadîs merfû’, mevkûf, hasen ve zayıf olma yönü ile üzerinde ihtilaf edilmiş bir rivâyettir. Hadîsi Ebû Dâvûd (ö. 275/889) *‘Kitabü’t-teferrüd’* adlı eserinde zikreder. Tirmizî (ö.

⁵² a.g.e., I, 150.

⁵³ a.g.e., I, 182.

⁵⁴ a.g.e., I, 251.

⁵⁵ İbn Mâce, *Tahâret*, 53.

⁵⁶ İbn Hacer, *el-Askalânî, en-Nüket alâ Kitâbi’bni’s-Salâh*, I, 70, thk. Rubeyyi’ b. Hâdî Umeyr el-Medhalî, *İmâdetü’l-bahsi’l-ilmî*, I-II, Medine, 1404/1984, 1. Baskı.

⁵⁷ Irâkî, Ebu’l-Fadl Zeynüddin, *et-Takyîd ve’l-îzâh Şerhu Mukaddimeti’bni’s-Salâh*, s. 50, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, *el-Mektebetü’s-Selefiyye*, Medine, 1389/1969, 1. Baskı; Süyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Muhammed, *Tedribü’r-râvî fî şerhi Takrîbi’n-Nevevî*, II, 622, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Faryâbî, Dâru Taybe, I-II, Riyad, trs.

279/892) hadîs bu isnâdıyla tanınmıyor, der. Dârekutnî (ö. 385/995) hadîsin Hz. Peygambere (s.a.s) ref edilmesinin hata olduğunu söylemektedir. Doğrusu, hadîsin mevkûf olduğudur. Dârekutnî, Şehr b. Havşeb'e mülâki olanın Râşid b. Sa'd olduğunu zikreder ama o zayıftır. Cafer b. Zübeyr tarîki ile gelen rivâyette Kâsım vardır ama o metrûktur. Hadîsin zayıf isnâdları vardır; ancak en meşhur olanı Şehr b. Havşeb tarîki ile gelendir. Bu bakımdan hadîsin iki illeti bulunmaktadır: Birincisi râvîlerin bir kısmı zayıftır. Diğeri ise, hadîsin Hz. Peygambere (s.a.s) ref edilmesi şüphelidir. Şehr b. Havşeb hakkında bir kısım ulemâ sika derken bir kısım âlimler zayıftır demişlerdir. Ebû Hâtim (ö. 277/890), Sinan b. Rebîa hakkında şöyle demektedir: O, muzdaribu'l-hadîs kabul edilen bir muhaddistir. Yahya b. Maîn onu "leyse bi kavî" lafzıyla cerh etmiştir. Ancak Buhârî onun hadîslerini tahrîc etmiştir. Bu hadîsin merfû' değil mevkûf olması daha doğru olmalıdır."⁵⁸

Görüldüğü üzere Moğultay, rivâyetin farklı tarîklerine vâkıftır. Hadîsin Hz. Peygambere (s.a.s) senedi itibariyle ulaşıp ulaşmadığını tespit etmek için gayret sarf etmektedir. Rivâyetin isnadında zayıflığı hakkında farklı görüşler bulunan Şehr b. Havşeb'i⁵⁹ tahlil etmek suretiyle isnadda dolayısıyla hadîste garâbet olduğunu ortaya çıkartmakta ve hadîs hakkında bir hükme varmaktadır.

6) Rivâyetlerde Hadîs Usûlü Konularına Dair Bilgiler Vermesi

İbn Mâce Hişâm b. Ammâr> el-Velîd b. Cerîr b. Osman> Harîz b. Osman> Abdurrahman b. Meysere> tarîkiyle sahâbî el-Mikdâm b. Ma'dikerib'ten (r.a) nakledilen "*Resûlullah (s.a.s) abdest alır, kulaklarının içi ve dışı ile beraber başını da mesh ederdi*"⁶⁰ mealindeki rivâyeti sahîh isnadla tahrîc etmektedir. Moğultay'ın, hadîsin şerhinde görüleceği üzere yer yer râvîler hakkında açıklamalarda bulunurken usûl konularına temas ettiği dikkat çeker.

Moğultay bu hadisin şerhinde, özellikle Evzât (ö. 157/774) gibi hocalarından yapmış olduğu rivayetlerde tedlis yapmakla meşhur Şamlı Muhaddis Velid b. Müslim'in (ö. 195/810) bu isnadla tedlis yaptığına haddesenâ, enbeenâ, semi'tü gibi tahdis lafızları kullanmadığını hatırlatmaktadır. el-Velîd b. Cerîr b. Osman ile Abdurrahman b. Meysere arasında Harîz b. Osman'ın isnadda gizlediğini ifade eder. Bu görüşünü İbn Hayr el-İşbîlî (ö. 575/1179) ile

⁵⁸ Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 447, 448.

⁵⁹ Zayıflığı hakkında farklı görüşler olan Şehr b. Havşeb'i, Ahmed b. Hanbel ile Ebû Zür'a "Leyse bihî be's", Nesâî, "Leyse b. kavî", Ebû Hâtim er-Râzî ile İbn Adî "Lâyutteccü bih", Yahya b. Maîn "Sika", Buhârî "Hasenü'l-hadîs" lafızları ile vasıflandırmaktadır. Vefat tarihi ihtilafıdır; hicri 100-120 yılları arasında vefat ettiği nakledilir. Bkz. Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IV, 372 (151), thk. Şuayb el-Arnâûd, Müessesetü'r-risâle, I-XXV (mücellid), Beyrut, 1405/1985, 3. Baskı.

⁶⁰ İbn Mâce, *Tahâret*, 52.

İbnu'l-Kattân'a (ö. 628/1231) dayandırır. Tedliste sika ravinin –bu isnadda olduğu gibi- gizlenebileceğine dikkat çeken Moğultay, tedlisin en kötü olanının hadîsin isnâdında yer alan zayıf râvîyi gizlemek olduğuna işaret etmektedir.⁶¹ Ancak Moğultay'ın usûle dair verdiği bu tür bilgiler, ricâl tahliline oranla daha azdır. Moğultay'ın usûl bilgilerini daha ziyâde ricâl tahlilinde kullandığı anlaşılmaktadır. Nitekim onun Velid b. Müslim'in isnadına işaret ettiği gibi râvînin “meçhûlü'l-hâl” olup olmadığı araştırılması, râvînin adâleti ile ilgili bir konudur. Zira “meçhûlü'l-hâl” iki veya daha fazla râvî tarafından hadîsleri rivâyet edildiği halde râvînin mestur/gizli kalması anlamına gelir.⁶² Bu bakımdan Moğultay, “meçhûlü'l-hâl” olan râvînin rivâyetinin neden merdud olduğuna ve tedlisin neden ortaya çıktığına işaret etmekle, hem usûle dair bilgiler vermekte, hem de ricâl tahlilini ele aldığı görülmektedir. Moğultay'ın rivâyetin sıhhatine dair önemli verilerin tespiti anlamındaki bu yaklaşımı, nesep bilgisini hadîs ilmine arz etmesi bakımından bir farklılık olarak kabul edilebilir.

7) Fıkıh ve Mezhep İhtilaflarını İzâh Etmesi

“Resûlullah (s.a.s) abdest almış ve başını iki defa mesh etmiştir”⁶³ mealindeki hadîsin serhinde Moğultay, rivâyeti değerlendirdikten sonra hadîsin farklı tarîkleri hakkında bilgi vermiş ve daha sonra fikhî görüşleri şu şekilde zikretmiştir:

“Fukahâ, başın bir kısmının mesh edilmesi konusunda farklı görüşler beyan etmişlerdir: Mâlik (ö. 179/795), başın tamamının mesh edilmesini farz görürken İbn Uleyye (ö. 193/809) “Yüce Allah başın tamamının mesh edilmesini emretmiştir” görüşündedir. Nitekim o, teyemmüm konusunda da yüzün mesh edilmesinin emir olduğunu söylemektedir. Bu sebeble Mâlikî ulemâsı teyemmümde yüzün tamamını mesh etmekte icma etmiştir. Onlara göre ayette “Başınızı meshedin”⁶⁴ diye emredilmesinin anlamı da budur. Şâfiî (ö. 204/820) başın bir kısmını meshetmeyi farz kabul eder. Bunun üçte biri veya daha olması caizdir. Şâfiî, bu konuda bir sınır tayin etmemiştir.

Nitekim “Başınızı meshedin” mealindeki ayet de başın bir kısmının mesh edilmesine muhtemeldir. Sünnetteki uygulama buna delil teşkil eder. Teyemmüm hakkında yukarıda geçen

⁶¹ Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 441, 442.

⁶² Bkz. İbnu's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdîrrahman, *Ma'rifetü envâi ulûmi'l-hadîs*, thk. Nuruddin Itr, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1406/1986; Irâkî, *et-Takyîd*, s. 146; İbn Hacer, el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzihi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, s. 102, thk. Nuruddin Itr, Matbaatü's-sabah, Dımaşk, 1421/2000, 2. Baskı.

⁶³ İbn Mâce, *Tahâret*, 6, 39, 46.

⁶⁴ Maide, 5/6.

ayetteki “*Yüzünüzü meshedin*” emri, yüzü tamamen yıkamak yerine bedel olarak zikredilmiştir. Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve ashabı şu düşüncededir:

Abdest alan, başın dörtte birini mesh ederse bu kâfî gelir. Fazlasını yaparsa da caizdir. Dâvud ez-Zâhirî (ö. 270/884) ile Zâhirî mezhebinin ileri gelenleri farklı görüşler beyan etmişlerdir: Bir kısmı Mâlik ile aynı görüştedir. Diğer bir kısmı ise “kişinin, başın bir kısmını mesh etmesi yeterlidir” der. Sevrî (ö. 161/778), Evzâî (ö. 157/774), Leys (ö. 175/791) başın önden bir kısmını mesh etmeyi yeterli kabul eder. Bu aynı zamanda Ahmed b. Hanbel’in (ö. 241/855) de görüşüdür. Mâlik, Şâfî ve Ebû Hanîfe ile ashabı, başı mesh ederken suyun müsta’mel olmaması görüşündedir. Başın meshedilmesinde kadın da erkek de aynı uygulamaya tâbidir.”⁶⁵

el-İ’lâm’ın farklı yerlerinde hadîsleri şerh ederken Moğultay’ın fikhî mezheplerin görüşlerini incelediğini görmek mümkündür.⁶⁶ Meşhur fıkıh mezhepleri ile müctehid imamların görüşlerini zikrettiği görülür.⁶⁷ Yer yer Şî-Sünnî farklılığına işaret ederek İmamiyenin görüşlerini tetkik etmektedir.⁶⁸ Kimi zaman Mu’tezileyi tenkid ederek ehl-i sünneti tercih ettiği anlaşılır.⁶⁹ Onun bu yaklaşımları, Hanefî mezhebine mensup da olsa birçok mezhebin görüşlerini zikrederek ahkâma dair hususlarda hadîsleri incelediğini göstermektedir. Hatta Moğultay, kimi zaman sahâbe kavlini de vermekte⁷⁰ hadîsten fikhî hükümler çıkartmaktadır.⁷¹ Moğultay’ın fukahânın istidlâl ettiği hadîsleri şâhid olarak kullandığı dikkate alınırsa⁷², fukahânın hadîs usûlü yaklaşımına daha yatkın olduğu ve buna bağlı olarak rivâyet farklılıklarını incelediği ve değerlendirmeye tâbi tuttuğu söylenebilir.

8) Tekrara Düşmemesi

Moğultay’ın hadîsleri şerh ederken konu ile ilgili daha önce yapmış olduğu açıklamalara dair bir takım hatırlatmalarda bulunduğunu yer yer görmek mümkündür.⁷³ Nitekim bununla ilgili olarak onun “Konu nikâh bölümünde gelecektir”⁷⁴, “Hac bölümünde gelecektir”⁷⁵, “Oruç

⁶⁵ Moğultay b. Kılıç, *el-İ’lâm*, I, 438-439.

⁶⁶ a.g.e., V, 109.

⁶⁷ a.g.e., V, 298, 342, 466.

⁶⁸ a.g.e., I, 481.

⁶⁹ a.g.e., I, 232, 380.

⁷⁰ a.g.e., I, 475; II, 20, 21; III, 38; IV, 144.

⁷¹ a.g.e., III, 320; IV, 182.

⁷² a.g.e., IV, 117.

⁷³ a.g.e., II, 351, 361.

⁷⁴ a.g.e., III, 160, 214.

⁷⁵ a.g.e., III, 211.

bölümünde geçecektir”⁷⁶ gibi notlar düştüğü görülür. Moğultay’ın şerhte bir otokontrol sağlamaya gayret etmesi, bilgileri verirken tekrara düşmekten kendini korumaya çalışması, metin ve konu bütünlüğünü sağlamaya özen göstermesi önemlidir.

9) Rivâyeti Karşılaştırması, Hadîste Yapılan Ziyâdelere Dikkat Çekmesi

“Kuşkusuz Yüce Allah, selam (sıfatına layık olan)ın ta kendisidir. Namazda oturduğunuzda şöyle deyin: ‘Bütün tahıyyât, salât ve senâlar Allah’a mahsustur. Ey nebî, Allah’ın rahmeti, bereketi ve selamı senin üzerine olsun...’⁷⁷ mealindeki hadîste olduğu gibi Moğultay, hadîsin metninde geçen “...(Kul) Bu şekilde söylediğinde yerde ve gökteki her şey (en güzel selam, rahmet ve bereketler) salih kula isabet etmiş olur...” kısmından sonraki *إذا قلت ذلك قد تمت صلاتك* “Bunu söylersen, namazın tamam olur” ifadesinin ziyâde olduğuna dikkat çekmektedir. Ona göre bu kısım hadîsin aslında yer almaz. Moğultay “Bu söz, sahâbî Abdullah b. Mesud’a (r.a) aittir.” der ve bununla ilgili âlimlerin görüşlerini zikreder.⁷⁸

Bilindiği üzere hadîsler, metin ve sened olmak üzere iki ayrı bölümden oluşur. Bu yüzden metin ve sened kritiği iki kategoride ele alınır. Bir metin, anlam olarak doğru da olsa, onun hadîs olduğunun tespiti senede, yani güvenilir râvîler zincirine bağlıdır. Yukarıda örnekte görüldüğü gibi Moğultay’ın hem sened, hem de metin yönüyle hadîsin Hz. Peygambere (s.a.s) ait olup olmadığını araştırdığı görülmektedir.⁷⁹

Her ne kadar hadîs usûlünde sika râvînin ziyâdesi makbul görülse de bu durum hadîste idrac yapmaya benzemez. Moğultay, hadîsin Hz. Peygambere (s.a.s) isnad edilip edilmediğini (müsned/mevsul) araştırmaktadır. Şerhte buna yer vermesi ve açıklamada bulunması önemlidir.

Moğultay, yukarıda geçen ifadenin (ziyâde) sahâbî Abdullah b. Mes’ûd’a (r.a) ait olduğunu Hatîb el-Bağdâdî’nin (ö. 463/1070) *el-Fasl li’l-vasli’l-müdreç*⁸⁰ kitabını kaynak göstererek izâh etmektedir. Nitekim âlimler “Bunu söylersen, namazın tamam olur” ifadesinin hadîste ziyâde olduğu ve bunun sika râvî Züheyr b. Muâviye (ö. 173/790)⁸¹ tarafından sahâbî İbn Mesûd’un (r.a) kelamı ayırt edilmeksizin hadis metnine derc edildiği ancak rivayetin sahîh

⁷⁶ a.g.e., IV, 94.

⁷⁷ Buhârî, *el-Amel fi’s-salât*, 4; Müslim, *Salât*, 56; Ebû Dâvûd, *Salât*, 178; Tirmizî, *Salât*, 100; Nesâî, *Tatbîk*, 23.

⁷⁸ Moğultay b. Kılıç, *el-İ’lâm*, V, 338-341.

⁷⁹ a.g.e., V, 472.

⁸⁰ Bkz. Hatîb Bağdâdî, Ebûbekir Ahmed b. Ali, *el-Faşlu li’l-vasli’l-müdreç fi’n-nakl*, I, 103, thk. Muhammed b. Matar ez-Zehrânî, Dâru’l-hicre, 1418/1997, 1. Baskı.

⁸¹ Bkz. Zehebî, *Siyer*, VIII, 181 (26).

olduğu hakkında ittifak etmiştir.⁸² Bu durum Moğultay'ın, farklı rivâyetleri senedlerini vererek incelemesi ve şerhte araştırmacılık yönünü göstermesi bakımından farklılık olarak yorumlanabilir.

10) Senedde İttisâle Önem Vermesi

Moğultay, nakletmiş olduğu rivâyetlerde râvîler arasındaki irtibatta oldukça dikkatlidir. İsnaddaki râvîler arasında sema' bulunup bulunmadığını inceler. Eğer aralarında sema' varsa hadîsin rivâyetinde bunu îzâh eder.⁸³ Gerekli gördüğü yerlerde rivâyetin şâhidini zikreder.⁸⁴ Bunu yapmakla Moğultay, isnâdda bulunan râvîyi çepeçevre incelemeye almış gibidir. Moğultay'ın bu gayreti sema' yoluyla rivâyette bulunanla, kıraat yoluyla hadîsi nakleden râvînin rivâyeti arasında bir farklılık bulunduğunu ve birbirine mülâki olan râvî ile olmayan arasındaki rivâyet farklılığını ortaya koyma gayreti şeklinde yorumlanabilir. Bu bakımdan *el-İ'lâm'ın*, Moğultay'ın rivâyetler ve râvîler arasındaki farklılıkları tespit etme yönüyle önem kazandığı ifade edilebilir.

11) Râvîlerin Vefat Tarihlerini Tespit Edip Tahliller Yapması

Moğultay'ın hadîsleri şerh ederken vefeyâta dair bilgiler verdiği mesela İbn Ümmü Mektûm (ö. 15/636)⁸⁵, Ebû Katâde (ö. 54/674)⁸⁶ gibi sahâbî râvîlerin vefat tarihlerinde hatalar tespit ederek düzelttiği görülür. Ricâl ilminde râvîlerin vefat tarihlerini bilmenin, rivâyeti nakleden râvînin sika olup olmaması veya zayıf kabul edilip edilmemesinde önemli rol oynadığı aşikârdır. Zira tarih bilgisi, yalan yere rivâyette bulunanlara karşı alınmış bir ilmî tedbirdir. Hoca ile talebesi arasındaki irtibatı, ihtilâti söz konusu olan râvînin ihtilattan önceki makbul rivâyetlerinin tespit edilmesinde önemli rol oynar. Moğultay'ın bu hususa şerhte yer vermesi önemli bir farktır.

12) Garib Lafızları Açıklaması

⁸² Bkz. Dârekutnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer el-Bağdâdî, *es-Sünen*, II, 164 (1334), thk. Şuayb el-Arnâûd, Müessesetü'r-risâle, I-V, Beyrut, 1424/2004, 1. Baskı; *el-İleü'l-vârîde fi'l-ehâdisi'n-nebeviyye*, V, 128 (766), thk. Mahfûzu'r-rahman Zeynullah es-Silefî, Dâru Taybe, I-XII, Riyad, 1405/1985, 1. Baskı; Beyhakî, Ebûbekir Ahmed b. el-Hüseyn, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, III, 63 (3700), thk. Abdülmü'tî Emin Kal'acî, Dâru Kuteybe, I-XV, Beyrut, 1412/1991, 1. Baskı; Nevevî, Ebû Zekeriyya Muhyiddin Yahya b. Şeref, *el-Hulâsatü'l-ahkâm fi mühimmâti's-sünen ve kavâidi'l-İslâm*, I, 449 (1472), thk. Hüseyin İsmail el-Cemal, Müessesetü'r-risâle, I-II, Beyrut, 1418/1997, 1. Baskı; Süyûtî, *Tedrib*, I, 315.

⁸³ Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, III, 180.

⁸⁴ a.g.e., III, 257.

⁸⁵ a.g.e., V, 56.

⁸⁶ a.g.e., V, 89, 91, 92.

Moğultay'ın, *كَانَ إِذَا تَوَضَّأَ حَرَكَ خَاتَمَهُ* “Hz. Peygamber (s.a.s) abdest alırken yüzüğünü hareket ettirdi”⁸⁷ ifadesinde görüleceği üzere şerhte zikrettiği şahid ve mütâbî nitelikteki rivayetlere yer verirken, uygulamanın daha iyi anlaşılması için “garibu’l-hadis” kaynaklarına başvurmak suretiyle kelimeyi îzâh ettiği görülür.⁸⁸

Mesela es-Sunâbihî⁸⁹ tarîkiyle gelen mevkuf haberde Hz. Ebûbekir'in (r.a), abdest alan bir kimseyi görünce *عليك بالمغفلة والمنشلة* “Yüzüğü serçe parmağından çıkartıp takman gerekir.”⁹⁰ demesini örnek gösterir. Moğultay, burada kelimenin kullanım şekline dikkat çekerek yüzüğün nasıl hareket ettirilmesi gerektiğini İbn Kuteybe'den (ö. 276/889)⁹¹ alıntılacağı şu ifadelerle açıklar:

“Araplar el-Miğfele (المغفلة) kelimesini küçüklüğünü anlatmak için serçe parmağı, el-Menşele (المنشلة) kelimesini ise yüzük takılan yer anlamında kullanır. Araplar yüzük yerini yıkamayı *نشل الخاتم* yani “yüzüğü (yerinden çıkartıp) taktı.” manasına gelecek cümleyle ifade eder. Bunun anlamı “kişi yüzük yerini yıkadı, sonra yüzüğü yerine taktı” demektir. Burada (نشل) neşele fiili, *اقطع* (Kıyırdattı) anlamında kullanılır.”⁹²

Moğultay'ın, hadîslerin herkes tarafından kolayca anlaşılmayan ancak hadîs ilminde derinleşmiş âlimlerin anlayabilecekleri lafızları (garibu’l-hadîs) şerhte açıklaması, kaynakları referans göstererek açıklamalarda bulunması *el-İ'lâm*'ı farklı kılan bir özellik kabul edilebilir. Moğultay'ın şerhte kullandığı garibu’l-hadîs kaynaklarına örnek olarak şu kitaplar zikredilebilir:

Abdümelik b. Kureyb el-Esmâî (ö. 215/830) *Kitâbu'l-garibi'l-hadîs ve'l-Kur'an*; Ebû Ubeyd b. Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) *Garibu'l-hadîs ve'l-âsâr*; İbn Kuteybe ed-Dineverî (ö. 276/889) *el-Mesâil fî meânî'l-garibi'l-Kur'an ve'l-Hadîs*; Ebû Nasr İsmail b. Hammad el-

⁸⁷ İbn Mâce, Tahâret, 54.

⁸⁸ Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 106, 107; IV, 141.

⁸⁹ es-Sunâbihî nisbesi ile tanınan bu zat, Ebû Abdillâh Abdurrahman b. Useyle el-Murâdî'dir. Hz. Peygamberin (s.a.s) vefatından beş gece önce Medine'ye geldiği söylenir. Sahabe olup olmadığı ihtilâflıdır. Hz. Ebûbekir'den (r.a) nakletmiş olduğu haberleri meşhurdur. Mürsel rivayetlerinde vehmettiği söylenir. İbn Sa'd'a göre hadîs rivâyeti azdır. Bkz. İbn Sa'd, Ebû Abdillâh, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VII, 353 (4038), thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, *Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye*, I-VIII, Beyrut, 1410/1990, 1. Baskı; Zehbî, *Siyer*, IV, 483 (339); İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 230 (5061).

⁹⁰ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dineverî, *Garibu'l-hadîs*, I, 581, thk. Dr. Abdullâh el-Cebverî, *Matbaatü'l-ânî*, I-III, Bağdâd, 1397/1977, 1. Baskı.

⁹¹ Bkz. İbn Kuteybe, *Garibu'l-hadîs*, I, 581; Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh (Tâcu'l-luga)*, V, 1830, thk. Ahmet Abdilgafûr Attâr, *Dâru'l-alem lil-melâyîn*, I-VI, Beyrut, 1407/1987, 4. Baskı; Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullâh Muhammed b. Amr, *el-Fâik fî garibi'l-hadîs*, III, 70, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, *Dâru'l-ma'rife*, I-IV, Lübnan, 2. Baskı.

⁹² Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 463.

Cevherî (ö. 400/1009) *Sihahu'l-luga (Tâcü'l-luga)*; Ebû Ubeyd el-Herevî (ö. 401/1010) *Kitâbu'l-garîbeyn*; Ebû Musa el-Medînî (ö. 581/1185) *Kitâbu'l-muğîs...*⁹³

13) Muhtelifü'l-Hadîs Hakkında Açıklamalar Yapması

Dış görünüşü itibariyle birbirlerine aykırı manalar taşıyan iki sahîh hadîs ve bu iki hadîsin arasını birleştirmek, birleşmesi mümkün olmayanlardan birini tercih etmek anlamına gelen “Muhtelifü'l-hadîs”⁹⁴ hadîs ilminin en zor ilim dallarından biridir. “Muhtelifü'l-hadîs” bir rivâyette sika bir râvînin, kendisi gibi sika olan râvî veya râvîlerden sahîh bir haberi nakletmesi asıldır. Bu her iki rivâyet birbirine hüküm yönüyle zıttır. Aralarının telif edilmesi, ihtilafın sebeplerinin araştırılması gerekir.

Mesela Moğultay, İbn Mâce'nin Muhammed b. Beşşâr> Ebû Dâvûd> Şu'be> Âsım el-Ahvâl> Ebû Hâcib> târikiyle sahabî el-Hakem b. Amr'dan sahîh isnadla tahrîc ettiği *نَهَى أَنْ يَتَوَضَّأَ الرَّجُلُ بِفَضْلِ الْمَرْأَةِ* “*Resûlullah Efendimiz (s.a.s) bir erkeğin, kadının abdest suyunun fazlası ile abdest almasını yasaklamıştır*”⁹⁵ hadîsinin “Muhtelifü'l-hadîs”e misal olduğunu zikretmektedir.

Moğultay, İbn Mâce'nin aynı hadisi zikrettikten sonra Muhammed b. Yahya> el-Muallâ b. Esed> Abdülaziz b. el-Muhtâr> Âsım el-Ahvâl> târikiyle sahabî Abdullah b. Sercis el-Müzenî'nin (r.a) *نَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، أَنْ يَغْتَسِلَ الرَّجُلُ بِفَضْلِ الْمَرْأَةِ* “*Resûlullah (s.a.s) bir erkeğin hanımından arta kalan abdest suyu ile gusletmesini nehyetti.*”⁹⁶ sahîh rivayetini tahrîc ettiğine ve bu duruma İbn Mâce'nin *الصَّحِيحُ هُوَ الْأَوَّلُ وَالثَّانِي وَهُمْ* “*Birincisi sahîh, ikincisi vehimdir*” ifadesiyle dikkat çektiğine işaret eder.

Moğultay, Tirmizî'nin birinci hadîs hakkında “Hasen Sahîh” hükmünü verdiğini ancak Buhârî'ye bu rivâyetle ilgili görüşünü sorunca “Sahîh değildir”⁹⁷ dediğini dikkate alarak, her iki rivâyet hakkında zayıf veya sahîh görüş beyan edenleri tetkik etmektedir. İbn Mâce'nin sahîh kabul ettiği birinci hadisteki İbn Hâcib'in, sahâbî râvî el-Hakem b. Amr ile ittisâli olmadığını ve bu yüzden rivâyette inkıtâ olduğunu ileri süren Dârekutnî'nin (ö. 385/995) görüşlerini tenkid eder. İbn Hâcib'in sahabî râvî ile ittisâli bulunduğunu tespit ederek, rivâyeti kuvvetlendiren hadisleri zikreder. el-Hakem b. Amr'ın (ö. 45/65) vefat tarihine işaret eder. Nesebi hakkında bilgiler verir.

⁹³ a.g.e., I, 164, 165, 198, 217, 262; IV, 54, 173, 200; V, 33, 179, 234, 319.

⁹⁴ Geniş bilgi için bkz. İrakî, *et-Takyîd*, s. 285; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 76; Süyûtî, *Tedrib*, II, 651.

⁹⁵ İbn Mâce, *Tahâret*, 33.

⁹⁶ İbn Mâce, *Tahâret*, 34.

⁹⁷ Bkz. Tirmizî, Muhammed b. İsa, *el-İlelü'l-Kebîr*, I, 40 (32), thk. Subhî es-Sâmerrâî, Âlemü'l-kütüb, Beyrut, 1409/1988, 1. Baskı.

Her iki rivayete dair illetleri inceler, hadis hakkında tercih yapar. Hadisten istinbat edilen “Kadın ve erkek her birinin abdestten arta kalan (kullanılmış) su ile abdest alabileceğine” dair fukahânın hükmünün mütevâtir düzeyinde olduğunu ve kendisinin de aynı kanaate sahip bulunduğunu ifade eder.⁹⁸

14) Hadîslerin Zayıflık Sebeplerini İncelemesi

“*Benden ezâyı alıp götüreren ve bana afiyet veren Allah’a hamd olsun*”⁹⁹ hadîsini şerh ederken Moğultay, bu hadîsin zayıf olduğunu, sebebinin ise senedde bulunan İsmail b. Müslim el-Mahzûmî’den kaynaklandığını açıklar. İsnadı tahlil eden Moğultay, hadîs âlimlerinin İsmail b. Müslim hakkındaki düşüncelerini vermektedir. Onun metrûkû’l-hadîs, vâhi’l-hadîs lafızlarıyla cerh edildiğini, Ali b. el-Medînî (ö. 234/848) gibi âlimlerin, hadîsinin terk edilmesi gerektiği hususunda fikir birlikteliği ettiklerini nakletmektedir.

Bilgileri incelediğimizde Moğultay’ın, İsmail b. Müslim’in hadîs naklettiği kişileri araştırdığını ve aynı adla anılan beş farklı kişi bulunduğunu İbnü’l-Cevzî’yi (ö. 597/1200) kaynak göstererek zikretmektedir. Moğultay, rivâyetin İsmail b. Müslim el-Mahzûmî’nin senedinde yer almadığı bir başka tarîki olduğunu, Hâkim’in ö. (405/1014) *Tarihu Nisâbur*’unda bunu tespit ettiğini söylemektedir. Bu rivâyeti dikkate alan Moğultay, haberi tamamen yok kabul etmez. Bir takım değerlendirmelere yönelir. Hattâbî’den (ö. 388/998) naklettiği görüşe göre rivâyetin, istiğfar ve tövbe anlamını ihtiva ettiğini, hatta Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi âlimlerin eziyetten kurtuluşa şükür olarak, tuvaletten çıkış sırasında tövbe etmeyi adaba uygun gördüklerine dair görüşlerini nakleder.¹⁰⁰

Ancak Moğultay’ın *Târihu Nisâbur*’daki haberin isnâdındaki râvî Ebû Cafer Muhammed b. Ahmed b. Said er-Râzî’yi araştırdığımızda, Zehebî, (ö. 748/1347) onun “Müttehem bi’l-kizb” yani yalan söylemekle tanınan biri olduğunu ifade etmektedir.¹⁰¹ Anlaşılan o ki Moğultay, Hâkim’in eserinde gördüğü habere itimat ederek yetinmekte ve bu bilgiyi araştırma içine girmemektedir. Bu örnekte olduğu gibi Moğultay’ın, zaman zaman görmeden yapmış olduğu alıntılarda yanıldığı, hataya düştüğü görülmektedir. Bir yanda hadîsin zayıflığını açıklayarak muteber hadîs âlimlerinin görüşlerini veren Moğultay, diğer yanda hadîs va’z eden râvînin senedini yukarıda olduğu gibi hüsnü kabul ile alabilmektedir. Yeri geldikçe oldukça araştırmacı davranan müellifin, bu gibi hususlardaki tavrı hiç kuşkusuz tesâhülüne işaret etmektedir.

⁹⁸ Moğultay b. Kılıç, *el-İ’lâm*, I, 288-291. Her iki hadîs için ayrıca bkz. Ebû Dâvûd, Tahâret, 38; Tirmizî, Tahâret, 48; Nesâî, Miyâh, 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 330.

⁹⁹ İbn Mâce, *Tahâret*, 10.

¹⁰⁰ Moğultay b. Kılıç, *el-İ’lâm*, I, 140.

¹⁰¹ Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed, *Mîzânu’l-i’tidâl fi nakdi’r-ricâl*, III, 457 (7146), thk. Ali Muhammed Becâvî, I-IV, Dâru’l-fikr, Beyrut, trs.

15) Râvî İsimlerini Tashih Etmesi

Moğultay, İbn Mâce'nin Ahmed b. Abde> Hammâd b. Zeyd> Musa b. Cehdâm Ebû Cehdam> Abdullah b. Ubeydillah b. Abbas> târikiyle İbn Abbas'ın “أَمَرَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِإِسْتِغَاغِ الْوُضُوءِ *Resûlullah (s.a.s) bize abdesti güzel almamızı emretti*”¹⁰² hadisinde râvî isimlerini birbirine karıştırdığı kanaatindedir. Ona göre isnadda geçen Musa b. Cehdam'ın¹⁰³ künyesi Ebû Cehdam değildir; bu künye (مُوسَى بْنُ سَالِمٍ أَبُو جَهْدَمٍ) şeklinde bilinir.¹⁰⁴

Moğultay'a göre Tirmizî, Ebû Kureyb târikiyle naklettiği İsmail b. İbrahim> Musa b. Sâlim (Ebû Cehdam)> Abdullah b. Ubeydillah b. Abbâs> İbn Abbas isnadıyla “*Resûlullah (s.a.s) Allah tarafından kendisine emirler verilmiş bir kuldu*”¹⁰⁵ hadisini tahrîc ederken, Ebû Cehdam künyesini doğru kullanmış ve Musa b. Sâlim'den bahsetmiştir. Tirmizî, Ebû Cehdam'ı ve hadis aldığı zatı senedde açıkça zikretmiş, bu senedi hocası Buharî'ye sormuş ve isnadı itibariyle rivayetin sahîh olduğuna hükmetmiştir.

Mezkûr hadîste Moğultay'a (ö. 762/1361) göre İbn Mâce hadîsin isnadında yer alan Musa b. Cehdam'ı yanlış zikretmiştir. Ona göre Ebû Cehdam Musa b. Salim olmalıdır.¹⁰⁶ Ancak Moğultay'ın bu bilgiyi, hocası Mizzî'den almış olması muhtemeldir. Zira Mizzî (ö. 742/1342) bu tespiti kendisinden önce yapmış bulunmaktadır.¹⁰⁷

16) Arap Diline Vukûfu

Moğultay, hadîsleri şerh ederken çok yönlü incelemeye tabi tutma gayreti içindedir. Hadîsi, hadîs ilimleri ve edebiyatı yönüyle ele aldığı gibi kelimenin halk arasında kullanıldığı ve fasih şekline yer yer dikkat çektiği görülür. Kelimelerdeki ve lafızlardaki hataları ayıklayıp

¹⁰² İbn Mâce, *Tahâret*, 54, 55. Moğultay'ın bahsettiği bu hata günümüzdeki bazı baskılarda düzeltilmiş ancak Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye'nin birinci baskısında orijinal hâliyle yayımlanmıştır. Bu eserde muhakkik Şuayb el-Arnâûd konuyu dipnotta izâh etmiştir. Bkz. İbn Mâce, Ebû Abdullah el-Kazvîni, *es-Sünen*, I, 273, (426), Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye, thk. Şuayb el-Arnâûd, I-V, Beyrut, 1430/2009, 1. Baskı.

¹⁰³ Sem'ânî, bu nisbenin Basra'da bir yerleşim yeri Cehâdam'a nisbetle verildiğini ifade eder. “Ebu Cehdam” künyesiyle bilinen ilim ehlinin isimlerini verir. Kelimenin okunuşunu “Cehdam” olarak kaydeder. Bkz. Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur, *el-Ensâb*, III, 436 (1015), thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, neşr. Meclisü dâireti'l-meârifî'l-Usmâniyye, Haydarâbâd, 1382/1962, 1. Baskı.

¹⁰⁴ Bu zat sika, sadûk, salihu'l-hadîs sıfatlarıyla ta'dil edilmiştir. Bkz. Buhârî, Muhammed b. İsmail, *et-Târîhu'l-kebir*, V, 376 (1199), Dâiretü'l-meârifî'l-Usmâniyye, neşr. Muhammed Abdilmuîd Hân, I-VIII, Haydarâbâd, trs; Mizzî, Yusuf b. Abdurrahman Ebu'l-Haccâc, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XXIX, 65 (6254), thk. Beşşâr Avvâd, Müessesetü'r-risâle, I-XXXV, Beyrut, 1400/1980, 1. Baskı.

¹⁰⁵ Ebû Dâvud, Salât, 127; Tirmizî, Cihâd, 123; Nesâî, Tahâret, 105; Hiyel, 10.

¹⁰⁶ Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 402-403.

¹⁰⁷ Bkz. Mizzî, Yusuf b. Abdurrahman Ebu'l-Haccâc, *Tuhfetü'l-eşraf bi-ma'rifeti'l-etrâf*, V, 41 (5791), thk. Abdüssamed Şerefüddin, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1403/1983, 2. Baskı.

kaynaklarını zikrederken, kelimenin meâni ve hakiki anlamlarına işaret ederek Arap diline vukufunu ortaya koyar.¹⁰⁸

17) Zengin Bir Kütüphaneye Sahip Olması

Moğultay “*Ey oğulcuğum, sünnete aykırı davranmaktan sakın. Ben, Resûlullah (s.a.s), Ebûbekir, Ömer, Osman (r.anhüm) ile beraber namaz kıldım. Onlardan hiç biri besmeleyi açıktan okumuyordu. Fatihayı okuyacağın zaman, (besmeleyi cehren okumadan) “elhamdülillahi rabbil âlemin” diye okumaya başla*”¹⁰⁹ hadîsini şerh ederken hadîsin farklı rivâyetlerini ve nüsha farklılıklarına dair düşüncelerini şu şekilde açıklamaktadır:

“Hatîb Bağdâdî’nin (ö. 463/1071) kendi hattıyla yazdığı *Ref’u’l-iriyâb*’ında Züfer’in, Ebû Süfyan ve Abdullah b. Yezid b. el-Muğaffel’in babasından gelen, Resûlullah’ın (s.a.s) besmeleyi cehren okuduğuna dair bir başka rivâyet daha vardır. Bağdâdî bu rivâyetin Muhammed b. Hasen, Ebû Yahya el-Hammâmî ve Lü’lûî tarîkı ile Ebû Hanîfe’ye (ö. 150/768) dayandırıldığını söyler; doğrusu budur. İbnü’l-Cevzî’nin (ö. 597/1200), bu rivâyetin Buhârî’nin (ö. 256/869) *et-Tarihu’l-kebir*’inde zikredildiğini söylemesi hatadır. Hocamız Dimyâtî’nin (ö. 705/1306), İbnü’l-Muğaffel’den gelen rivâyeti bizzat kendi yazmış olduğu hâşiyede gördüm; hatta Kays’a isnâd edilen İbnü’l-Muğaffel rivâyetini bir Tirmizî (ö. 279/892) nüshasında görmüştüm. İkisi de birbirine benzemektedir. Beyhâki (ö. 458/1065) ve İbn Abdilber (ö. 463/1071), Kays’ın teferrüd ettiğini söylüyor. Oysa Müsedded b. Müserhed (ö. 228/843) *es-Sünen*’inde; Kays rivâyetinin bir benzeri olan ashaptan Ebûbekir, Ömer, Osman’ın (r.anhüm) cehren besmele okumadan “*“elhamdülillahi rabbil âlemin”* diye başladıkları Abdullah b. Büreyde rivâyetini tahrîc etmiştir. Bu durumda Kays, rivâyetinde teferrüd etmemiş demektir.”¹¹⁰

Bir hadîs hâfızının sahip olduğu nüshaları incelemesi aslında yapması gereken bir iştir. Moğultay’ın vermiş olduğu benzeri ifadelerden anlıyoruz ki, onun zengin bir kütüphanesi bulunmaktadır. Bunu teyit eden başka tespitlerimiz ise şöyledir:

Moğultay, Tirmizî’nin *el-İllet*’ine ait nüshayı görmüştür.¹¹¹ Buhârî’nin *el-Camiu’s-Sahîh*’inin en güvenilir nüsha kabul edilen Ebû Zer el-Herevî (ö. 434/1043) hattıyla yazılmış nüshasına sahip olduğunu ifade eder.¹¹² Ebû Dâvûd’un (ö. 275/888) *es-Sünen’inin* Lü’lûî, İbn

¹⁰⁸ Moğultay b. Kılıç, *el-İ’lâm*, III, 179, 272; IV, 200.

¹⁰⁹ İbn Mâce, *İkâme*, 40.

¹¹⁰ Moğultay b. Kılıç, *el-İ’lâm*, V, 147.

¹¹¹ a.g.e., I, 186.

¹¹² Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, I, 178.

Dâse, İbnü'l-A'râbî ve İbnü'l-Abd nüshalarını incelediğini ifade etmektedir.¹¹³ Taberî'nin (ö. 310/923) *el-Müzeyyel* adlı eserinin müellif hattıyla yazılmış nüshasını görmüştür.¹¹⁴ Ebû Abdullah-Birzâlî'nin (ö. 636/1238) kendi hattıyla yazmış olduğu nüshası onun özel kütüphanesinde yer almıştır.¹¹⁵ Ebû Ali Ceyyânî'nin (ö.498/1105) *et-Takyîdü'l-mühmel* adlı eserinin Ebû Muhammed Asîlî (ö. 392/1002) nüshasına sahip olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁶

Moğultay hadîsleri farklı nüshalarda veya kaynaklarda ararken veyahutta rivâyetlerin kaynağını tespit ederken “Dârekutnî (ö. 385/995) bu rivâyeti, zikredilen kitabın bir başka yerinde de nakletmiştir”¹¹⁷ diyerek titiz davrandığını gösterdiği de olur. Moğultay, Hâkim Nisâbü'rî'nin (ö. 405/1014) *el-İklîl* adlı eserini incelediğini¹¹⁸, İbn Mâce'nin (ö. 273/886) *es-Sünen*'ine ait farklı nüshaları gördüğünü ve buna göre değerlendirme yaptığını zikretmektedir.¹¹⁹ Şafî'nin (ö. 204/819) *el-Müsned*'inde gördüğü bir rivâyet farklılığının, hocası Ebû Muhammed el-Menbicî'nin müellif hattı ile elde etmiş olduğu nüsha ile aynı olduğu bilgisini vermektedir.¹²⁰

Moğultay rivâyetleri zikrederken, hadîslerin daha sağlam bir senedle nakledilen tarîki var ise onu zikreder. Bu bağlamda şöyle demiştir: “Ravînin nakletmiş olduğu hadîsin sağlam bir senedle mütâbî olanını bulduk.”¹²¹

Rivâyetlerin durumunu farklı nüshalara bakmak suretiyle araştırmak, râvîlerin birbirleriyle sema'ı olup olmadığı veya aralarında inkıtâ' bulunup bulunmadığını tespit etmek Moğultay için önemlidir.¹²² Eğer bazı ulemânın nakillerinde hatalar görmüş ise bunları düzeltmektedir. Bu bağlamda mesela şu tespitleri dikkat çeker:

“İbn Huzeyme'nin (ö. 311/924) *es-Sahîh*'ine baktım. Orada söz konusu ifadeyi bulamadım.”¹²³ “Mizzî (ö. 742/1341) Hz. Peygamberin (s.a.s) abdest azalarını birer birer, ikişer ikişer yıkadığına dair hadîsi İbn Mâce ve Ebû Dâvûd'un (ö. 275/888) tahrîc etmediğini söylüyor. Oysaki bu konuda İbn Mâce'de müstakil bir bab başlığı vardır, hadîs nasıl bulunmasın?”¹²⁴

18) Mutemet Olmayan Bazı Kaynaklardan Nakillerde Bulunması

¹¹³ Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 193, 218; II, 268; III, 5, 97, 201, 218, 329; IV, 229; V, 193.

¹¹⁴ a.g.e., I, 203.

¹¹⁵ a.g.e., I, 302.

¹¹⁶ a.g.e., I, 458; II, 113, 210; III, 41.

¹¹⁷ a.g.e., V, 229.

¹¹⁸ a.g.e., III, 136.

¹¹⁹ a.g.e., IV, 6; V, 504.

¹²⁰ a.g.e., V, 215.

¹²¹ a.g.e., V, 247.

¹²² a.g.e., V, 388.

¹²³ a.g.e., I, 261.

¹²⁴ a.g.e., I, 367.

Geniş bir kütüphaneye sahip olduğu ve araştırma yaptığı izlenimi ortaya çıksa da daha önce işaret ettiğimiz gibi Moğultay'ın yer yer kitabı bizzat görmeden alıntılarda bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak Moğultay'ın hadîs ilminde meçhul, rivâyetleri veya eserleri zayıf kabul edilen kişiler yanında öğrenim gördüğü ve bu tür kişilerle irtibatlı olduğunu anlatan bir bilgiye rastlanmaz.

Moğultay'ın bazı eserlerinde, Ebû Abdillâh Hüseyin b. İsmâîl el-Mehâmilî ed-Dabbî'den (ö. 330/942) nakiller yaptığı görülür. el-Mehâmilî, *Sahîh-i Buhârî*'nin beş râvisinden biridir. Ancak *Sahîh-i Buhârî*'yi semâ yoluyla değil de Bağdat'taki imlâ meclislerinde hatalı nüsha meydana getirdiği için tenkid edilir.¹²⁵ Bazı klasik kaynaklar Moğultay'ın bu tür eserlerden rivâyetler nakletmesini ileri sürerek “Moğultay emâlî, sakafiyât ve cüz sahibi râvîlerden sema' ve kıraat yoluyla hadîs nakletmiştir”¹²⁶ bilgisini vermektedir.

Bu bağlamda Moğultay'ın, kaynak belirtmeden “ahberenâ” sîgasını kullanmak suretiyle nakillerde bulunan Mu'tezilî Ebû Ubeydullâh Merzûbânî'den (ö. 384/994)¹²⁷ rivâyette bulunması dikkat çeker. Moğultay'ın bu yaklaşımları özellikle *el-Vâdhu'l-mübîn* adlı çalışmasında görülür. Bu eserinde Moğultay, Merzûbânî'nin *Kitâbü'l-müstenîr*¹²⁸, *Kitâbü'l-mütayemmîn*¹²⁹ ve *Kitâbü'z-zühûl ve'n-nuhûl*¹³⁰ vb. eserlerinden nakillerde bulunmuştur.

el-İ'lâm'ında Moğultay'ın surelerin faziletine dair mevzû' hadîslere, Şia kaynaklı bazı asılsız rivâyetlere, İsrailiyat türü kıssa ve haberlere yer vermesiyle eleştirilen es-Sa'lebî en-Nisabûrî'nin (ö. 427/1035) *el-Keşf ve'l-beyân*'ından¹³¹ istifade etmesi bu zaafiyetinin şerh çalışmasına yansıdığı izlenimi vermektedir.

Moğultay'ın *el-İ'lâm*'ında hadîşçilere göre mutemet görülmeyen müellif ve eserlerinden nakillerde bulunması sınırlı değildir. Örnek olması için şu eserler zikredilebilir:

Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723) *et-Tefsîr*¹³², İbn Merdûye el-İsbehânî (ö. 498/1104) *Esmâü evlâdi'l-muhaddisin*¹³³, Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) *Nevâdiru't-tefsîr*, Ebû'l-Hasen

¹²⁵ Yaşaroğlu, Kâmil, “*Mehâmilî Hüseyin b. İsmail*”, DİA, XXVIII, s. 360-361, İstanbul, 2003.

¹²⁶ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, IV, 215; İbn Fehd, *Lahzu'l-elhâz*, s. 134; İbnu'l-İmâd, *eş-Şezerât*, VIII, 337.

¹²⁷ Yazıcı, Hüseyin, “*Merzûbânî*”, DİA, XXIX, s. 256-257, İstanbul, 2004.

¹²⁸ Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdhu'l-mübîn fî zikri men üstüşhîde mine'l-muhabbîn*, s. 98, thk. Seyyid Kesrevî Hasan, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1426/2005, 1.Baskı.

¹²⁹ a.g.e., s. 49.

¹³⁰ a.g.e., s. 221.

¹³¹ Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 268.

¹³² a.g.e., IV, 208.

¹³³ a.g.e., IV, 72; V, 208; *el-İktifâ*, I, 357; *İkmâlü tehzîbi'l-Kemâl*, I, 148; II, 66; III, 39.

el-Medâînî *Ahbâru'l-havâric*¹³⁴, el-Ahfeş *el-Emâlî*¹³⁵, Ebû Muhammed İshak b. İbrahim el-Büstî *et-Tefsir*¹³⁶, Ebûbekir el-Harâitî (ö. 327/938) *İ'tilâlü'l-kulûb*¹³⁷, Cûzekânî (ö. 543/1148) *el-Ebâtîl*¹³⁸, Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932) *Nevâdiru'l-usûl*¹³⁹, İbn Ebü'd-dünyâ (281/894) *el-Hevâtif*¹⁴⁰ gibi...

Moğultay'ın *el-İ'lâm* adlı şerhinde emâlî, sakafiyât türü kitapları kaynak göstermesi, nakillerde bulunması araştırmacı kimliği ile örtüşmemektedir.

Sonuç

Moğultay b. Kılıç, Bahrî Memlûkler dönemi muhaddislerindedir. Yaşadığı asrın hadîs hâfızı kabul edilir. Hanefî mezhebine mensuptur. Yüzü aşkın eseri bulunmaktadır. *el-İ'lâm*, İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *es-Sünen*'i üzerine yazılmış ilk şerhtir. Günümüzde eksik haliyle basılan eser, *es-Sünen*'in yüzde on yedisine tekabül etmektedir.

Moğultay bu çalışmasında *es-Sünen*'in mevcut nüshalarını incelemiş, bazı muhaddislerin nüsha hataları varsa tashihler yapmıştır. Özellik ve metotları itibarıyla bu şerhi öne çıkaran temel hususlar şu şekilde sıralanabilir:

Moğultay şerhte ricâl tenkidini detaylı olarak yapmaktadır. Ensâba dair uzmanlık alan bilgisi, ricâl ilminde râvîlerin isim, künye, lakap gibi konularda belirgin olarak kendini gösterir.

Müellif, hadîsin isnâdında zayıf râvîlerin durumunu doyurucu bilgilerle açıklar. Fikhî hüküm içeren görüşleri zikreder. Hadîslerin tahrîcini yapar. Görüşlerini naklettiği hadîs otoritelerini zikreder. Bilgilerde tekrara düşmez. Sened ve metin tenkidi yapar. Râvîler arasındaki irtibata önem verir. *es-Sünen*'deki zayıf hadîslerin zayıflık sebeplerini inceler. Tahliller yapar ve tercihlerde bulunur.

Moğultay'ın *el-İ'lâm* şerhi rivâyetin sıhhatine dair illetlerin açıklanması, yer yer itikâdî ve mezhebî tartışmalar ihtiva etmesi, İbn Mâce'nin hakkında bilgi sahibi olamadığı râvîlere ait bilgiler içermesi, mezhep taassubu ihtiva etmemesi gibi özellikleriyle ihmal edilmemesi gereken bir çalışmadır.

Ancak Moğultay'ın *el-İ'lâm*'ında kullandığı kaynaklar arasında güvenilir olanlar bulunduğu gibi, rivâyetinde titiz davranmayan hadîs şeyhleri ile onların eserlerinden nakiller

¹³⁴ Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, III, 141.

¹³⁵ a.g.e., IV, 213.

¹³⁶ a.g.e., II, 324.

¹³⁷ a.g.e., II, 285; III, 24.

¹³⁸ a.g.e., I, 306; II, 237; IV, 146.

¹³⁹ a.g.e., I, 233.

¹⁴⁰ a.g.e., IV, 117.

yaptığı da görülür. Bu yönüyle Moğultay'ın, vermiş olduğu kaynakların birçoğunu bizzat görmeden yapmış olduğuna dair kanaatimiz daha ziyâde öne çıkmaktadır. Zaman zaman en güçlü olduğu ricâl konusunda bile zayıf, metrûk, vâhi râvîlerin rivâyetlerini kabul ettiği görülmüştür.

Yeri geldiğinde oldukça araştırmacı kimliğiyle titizlik gösteren Moğultay, bazen bir muhaddisin kitabında gördüğü rivâyetle ne yazık ki yetinebilmektedir. Bu sebeble şârih, hadîs ilminde ensâba göre daha az başarılı kabul edilir.

Şia kaynaklı asılsız rivâyetlere, İsrâiliyyat türü kıssa ve haberlere yer vermesi Moğultay'ın eserlerinde üzerinde durulması gereken önemli bir husustur. Moğultay'ın güvenilir olmayan eser sahibi müelliflerden araştırmaksızın yer yer alıntılar yapması mütesâhil olduğunun bir göstergesi kabul edilmelidir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), *Müsned*, Dâru'l-fikr, I-X, thk. Abdullah Muhammed Dervîş, Beyrut, 1411/1991.
- Ayalon, David, (ö. 1376/1998), "The Mamluk Military Society, 'names, titles and nisbas of the Mamluks'", Collected Studies, Varioum Reprints, London, 1979.
-, *Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi*, Çev. Samira Kortantamer, Tarih İncelemeleri Dergisi, IV, s. 211-247, İzmir, 1989.
- Bağdatlı, İsmail Paşa (ö. 1339/1920), *Hediyetü'l-ârifîn esmâi'l-müellifîn ve âsâri'l-musannifîn min Keşfi'z-zünûn*, (Keşfüz-zünûn ile birlikte), Dâru'l kütübi'l ilmiye, I-VII, Beyrut, 1429/2008, 1. Baskı.
- Beyhakî, Ebûbekir Ahmed b. el-Hüseyn (ö. 458/1066), *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, thk. Abdülmu'tî Emin Kal'acî, Dâru Kuteybe, I-XV, Beyrut, 1412/1991, 1. Baskı.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail (ö. 256/869), *el-Câmiu's-Sahîh*, Mektebetü'l-İslâmiyye, I-VIII, İstanbul, trs.
-, *et-Târîhu'l-kebir*, Dâiretü'l-meârifî'l-Usmâniyye, neşr. Muhammed Abdilmuîd Hân, I-VIII, Haydarâbâd, trs.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd (ö. 400/1009'dan önce), *es-Sihâh (Tâcu'l-luga)*, thk. Ahmet Abdilgafûr Attâr, Dâru'l-alem lil-melâyîn, I-VI, Beyrut, 1407/1987, 4. Baskı.
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer el-Bağdâdî (ö. 385/995), *el-Ileü'l-vâride fi'l-ehâdisi'n-nebeviyye*, thk. Mahfûzu'r-rahman Zeynullah es-Silefî, Dâru Taybe, I-XII, Riyad, 1405/1985, 1. Baskı.
-, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnâûd, Müessesetü'r-risâle, I-V, Beyrut, 1424/2004, 1. Baskı.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman (ö. 255/868), *es-Sünen*, Dâru'l-muğnî, thk. Hüseyin Selim Esed Dârânî, I-IV, Riyad, 1421/2000, 1. Baskı.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as (ö. 275/888), *es-Sünen*, Mektebetü'l-İslâmiyye, I-IV, İstanbul, trs.
- el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-arabîyyi'l-İslâmî el-mahtût: *el-Hadîsü'n-nebeviyyi's-şerif ve ulûmühü ve ricâlühü*, I-III, Müessesetü'âli beyt, Umman, 1411/1991.
- Hatîb Bağdâdî, Ebûbekir Ahmed b. Ali (ö. 463/1071), *el-Fashu li'l-vasli'l-müdreç fi'n-nakl*, thk. Muhammed b. Matar ez-Zehrânî, Dâru'l-hicre, 1418/1997, 1. Baskı.
- Irâkî, Ebu'l-Fadl Zeynüddin (ö. 806/1404), *et-Takyîd ve'l-izâh Şerhu Mukaddimeti'bni's-Salâh*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, el-Mektebetü's-Selefiyye, Medine, 1389/1969, 1. Baskı.

İbn Fehd, Ebû'l-Fazl Takıyyüddin el-Hâşimî el-Mekkî (ö. 871/1466), *Lahzu'l-elhâz bi zeyli tabakati'l-huffaz* (Zehebî'nin (ö. 744/1374) *Zeylü tezkireti'l-huffaz*'ı ve Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Zeylü Tabakâti'l-huffâz*'ı ile birlikte), Dâru İhyâi't-türâs, 1347/1929.

İbn Hacer, el-Askalânî (ö. 852/1448), *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavviz, I-IX, Beyrut, 1415/1995.

....., *en-Nüket alâ Kitâbi'bnî's-Salâh*, thk. Rubeyyi' b. Hâdî Umeyr el-Medhalî, İmâdetü'l-bahsi'l-ilmî, I-II, Medine, 1404/1984, 1. Baskı.

....., *Nüzhetü'n-nazar fî tavzihi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahı ehli'l-eser*, thk. Nuruddin Itr, Matbaatü's-sabah, Dımaşk, 1421/2000, 2. Baskı.

....., *Tehzibü't-tehzib*, Dâru'l fikr, I-XIV, Beyrut, 1404/1984, 1. Baskı.

....., *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mieti's-sâmine*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, I-IV, Beyrut, 1417/1997.

....., *Lisanu'l-mûzan*, Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, I-X, Beyrut, 1416/1996.

İbn Kâdî Şühbe, Takıyyüddin Ebübekir b. Ahmed (ö. 851/1447), *Tarihu İbni Kâdî Şühbe*, Ma'hedü'l-ilmîyyi'l-Fransî'd-dirâseti'l arabî, I-IV, thk. Adnan Dervîş, Dımaşk, 1414/1994.

İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ ed-Dımaşkî (ö. 774/1363), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1407/1987, 3. Baskı.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî (ö. 276/889) *Garibu'l-hadis*, thk. Dr. Abdullah el-Cebverî, Matbaatü'l-ânî, I-III, Bağdâd, 1397/1977, 1. Baskı.

İbn Kutluboğa, Zeynüddin Ebû'l-Adl Kâsım (ö. 879/1475), *Tâcü't-terâcim fî men sannefe mine'l-Hanefiyye*, Dâru'l-Me'mun li't-türâs, thk. İbrahim Salih, Beyrut, 1412/1992, 1. Baskı.

İbn Mâce, Ebû Abdullah el-Kazvîni (ö. 273/887), *es-Sünen*, Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabiyye, thk. M. Fuad Abdülbâkî, I-II, Beyrut, trs;

....., *es-Sünen*, Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye, thk. Şuayb el-Arnâûd, I-V, Beyrut, 1430/2009, 1. Baskı.

İbn Receb el-Hanbelî, Şihâbü'd-din (ö. 795/1392), *el-Müntekâ min mu'cemi süyühi Şihabiddin Ebi'l-Abbas Ahmed b. Receb el-Hanbelî* (ö. 774/1372), Garas li'n-neşr, thk. Ebû Yahya Abdullah Kenderî, Kuveyt, 1426/2006.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Hâşimî (ö. 230/845), *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, I-VIII, Beyrut, 1410/1990, 1. Baskı.

İbn Tağrıberdî, Cemaleddin Ebû'l-Mehâsin (ö. 874/1470), *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'del vâfi*, I-XIII, Dâru'l-kütüb, Kahire, 1426/2005.

İbnu's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdirrahman (ö. 643/1245), *Ma'rifetü envâi ulûmi'l-hadis*, thk. Nuruddin Itr, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1406/1986.

İbnü'l-İmâd, Şihâbüddin (ö. 1089/1679), *eş-Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, Dâru İbn Kesir, thk. Abdülkadir Arnaûd, I-X, Dımaşk, 1412/1991.

İbnü'r-Râfi', Takıyyüddin Ebû'l-Meâlî es-Sellâmî (ö. 774/1372), *el-Vefeyât*, Müessesetür'r-risale, thk. Salih Mehdi Abbas, Beşşâr Avvâd Ma'ruf, Beyrut, 1402/1982.

Kandemir Yaşar, "Moğultay b. Kılıç", Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA), XXX, s.229-231, İstanbul, 2005.

Katib Çelebi (ö. 1067/1657), *Keşfü'z-zünûn an esâmî'l-kütübi ve'l-fünûn*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, I-VII, Beyrut, 1429/2008.

Kehhâle, Ömer Rıza, (ö. 1323/1907), *Mu'cemü'l-müellifin terâcümü musannifi'l-kütübi'l-arabiyye*, Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabiyye, I-XIV, Beyrut, trs.

Kettânî, Abdülhayy b. Abdülkebir, (ö. 1382/1962), *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât*, Dâru'l garbi'l-İslâmî, I-III, Beyrut, 1402/1982, 2. Baskı.

Kettâni, Muhammed b. Ca'fer (ö. 1345/1927), *er-Risâletü'l-müstatrafe li beyâni meşhûri kütûbi's-sünneti'l-müşerrefe*, (*Hadis Literatürü*), Ter. Yusuf Özbek, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994.

Mizzî, Yusuf b. Abdurrahman Ebu'l-Haccâc (ö. 742/1342), *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd, Müessesetü'r-risâle, I-XXXV, Beyrut, 1400/1980, 1. Baskı.

....., *Tuhfetü'l-eşraf bi-ma'rifeti'l-etrâf*, thk. Abdüssamed Şerefüddin, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1403/1983, 2. Baskı.

Moğultay b. Kılıç, Alâüddin (ö. 762/1361), *el-İ'lâm bi sünnetihi aleyhi's-selam Şerhu Süneni İbni Mâce el-İmâm*, thk. Ebû Abdullah Ahmed b. İbrahim b. Ebi'l Ayneyn, I-V, Mektebetü İbn Abbas, 1427/2007, 1, Baskı.

....., *el-İktifâ fi tenkîhi Kitâbi'd-duafâ*, thk. Mâzin b. Muhammed Sersâvî, I-III, Dâru'l-Ezher, 1430/2008.

....., *el-İnâbe ilâ ma'rifeti'l-muhtelef fihim mine's-sahâbe*, thk. Seyyid İzzet Mürsî, İbrahim İsmail Kâdî, Mektebetü'r-Rüşd, I-II, Riyad, 1420/2000.

....., *el-Vâdihu'l-mübîn fi zikri men üstüşhide mine'l-muhibbîn*, thk. Seyyid Kesrevî Hasan, Dâru'l-kütûbi'l-ilmîyye, Beyrut, 1426/2005, 1.Baskı.

....., *Islâhu kitâb İbni's-Salah*, Advâu's-selef, thk. Nâsır Abdülaziz Ferec Ahmed, Riyad, 1428/2007.

....., *İkmâlü tehzîbi'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Ebû Abdurrahman Adil b. Muhammed, Ebû Muhammed Üsâme b. İbrahim, neşr. Fâruku'l-hadîse, I-XII, Kahire, 1422/2001, 1. Baskı.

Müslim, b. Haccâc el-Kuşeyrî (ö. 261/874), *el-Câmiu's-Sahîh*, Mektebetü'l-İslâmîyye, thk. M. Fuâd Abdülbâkî, I-V, İstanbul, trs.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb (ö. 303/915) *es-Sünen*, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmîyye, neşr. Abdulfettâh Ebû Gudde, I-IX, 1409/1988, 2. Baskı.

Nevevî, Ebû Zekerîyya Muhyiddin Yahya b. Şeref (ö. 676/1277) *el-Hulâsatü'l-ahkâm fi mühimmâti's-sünen ve kavâidi'l-İslâm*, thk. Hüseyin İsmail el-Cemal, Müessesetü'r-risâle, I-II, Beyrut, 1418/1997, 1. Baskı.

Safedî, Salâhuddin Halil b. Aybek (ö. 764/1363), *A'yânü'l-asr ve a'vânü'n-nasr*, Dâru'l-fikr, thk. Ali Ebû Zeyd, Mahmud Salim Muhammed, I-VI, Beyrut, 1418/1998, 1. Baskı.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur (ö. 562/1167) *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, neşr. Meclisü dâireti'l-meârifî'l-Usmâniyye, Haydarâbâd, 1382/1962, 1. Baskı.

Süyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Muhammed (ö. 911/1505), *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Faryâbî, Dâru Taybe, I-II, Riyad, trs.

....., *Tabakâtü'l-huffaz*, Dâru'l-kütûbi'l-ilmîyye, (Zehebî'nin ez-Zeyl-ü tezkireti'l-huffaz ve İbn Fehd'in (760/1360) *Lahzu'l-elhâz* 'ı ile birlikte), Beyrut, 1403/1983, 1. Baskı.

Sümer, Faruk, (ö. 1415/1995) *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, I-II, İstanbul, 1999.

Tirmizî, Muhammed b. İsa (ö. 279/892), *el-İlelü'l-Kebîr*, thk. Subhî es-Sâmerrâî, Âlemü'l-kütüb, Beyrut, 1409/1988, 1. Baskı.

....., *es-Sünen*, Mektebetü'l-İslâmîyye, I-X, İstanbul, trs.

Türcan, Zişan, "*Hadis Literatüründe Şerh Geleneği ve Özellikleri*", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Ankara, 2008 (Basılmamış doktora tezi).

Uğur, Mücteba, (ö. 1425/2005), *Hadis İlimleri Edebiyatı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996.

Yaşaroğlu, Kâmil, "*Mehâmilü Hüseyin b. İsmail*", Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA), XXVIII, s. 360-361, İstanbul, 2003.

Yazıcı, Hüseyin, "*Merzûbânî*", Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA), XXIX, s. 256-257, İstanbul, 2004.

Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed (ö. 748/1374), *Mizânu'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed Becâvî, I-IV, Dâru'l-fikr, Beyrut, trs.

....., *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâûd, Müessesetü'r-risâle, I-XXV (mücellled), Beyrut, 1405/1985, 3. Baskı.

Zemaşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Muhammed b. Amr (ö. 538/1143), *el-Fâik fi garibi'l-hadis*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-ma'rife, I-IV, Lübnan, 2. Baskı.

Ziriklî, Hayreddin (ö. 1396/1976) *el-A'lâm kâmûsu terâcim li eşheri'r-ricâl ven'-nisâi minel arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müştirikîn*, Dâru'l ilmi li'l-melâyîn, I-VII, Beyrut, 1412/1992, 10. Baskı.